

श्रीरस्तु ।

॥ श्रीहस्तिशेलशिखरोज्ज्वलपारिजाताय नमः ॥

श्रीमते हयग्रीवाय नमः ।

श्रीमते रामानुजाय नमः ।

श्रीमद्वरमुनये नमः ।

श्रीवादिभीकरमहागुरवे नमः ।

श्रीकाशीप्रतिवादिभयङ्कर-अण्णङ्गराचार्यविरचितायां

चतुश्शास्त्रसारसुधायाम्

तर्कशास्त्रसर्वस्वं नाम

प्रथमा लहरी ।

❀ मङ्गलाचरणम् । ❀

करिगिरिशिखरकुटुम्बी नरहरिशिरसि स्फुरन्महाकुम्भी ।

कमलाधररसचुम्बी कलयतु कुशलं सतां हृदालम्बी ॥

❀ आचार्यध्यानम् । ❀

यत्पादाम्बुजयुग्मरेणुपरमाण्वाराधनोत्कण्ठया

दासोव्येष पदार्थकोटिवटनासौभाग्यसीमामगात् ।

श्रीमद्वादिभयङ्करान्वयविधुः ख्यातो जगद्देशिकः

सर्वज्ञोऽयमनन्तस्वरिरनिशं जागर्तु चित्ते मम ॥

चतुश्शास्त्रसारसुधायाम्

ग्रन्थावतरणिका । ❀

तर्कव्याकृतियूयैतन्त्रनिगमान्ताख्यानि शास्त्राणि या-
न्यम्भोराशिवदुल्लसन्ति विदुषामानन्दसम्पत्तये ।
तेषां सारतमार्थरत्ननिकरान् गीर्वाणवाणीविद-
स्सर्वे स्वे हृदि धारयन्त्विति धिया ग्रन्थोयमारभ्यते ॥
शास्त्रे न कापि किञ्चित्त्वपि च परिचयं मन्दधीरेष दासो
धत्ते यद्यप्यथापि त्रिभुवनतिलकैरसदाचार्यवर्यैः ।
प्रेमार्द्रापाङ्गवीक्षां प्रचुरकरुणया लम्बितस्सावलेपो
निर्भीकस्साहसेऽस्मिन् विबुधजनपरीहासपात्रे प्रवृत्तः ॥
जगद्गुर्वनन्तार्यवर्याङ्घ्रिपद्मद्वयीनित्यसेवासुधास्वादधन्यः ।
जनः कश्चिदण्डराचार्यनामाचतुश्शास्त्रसारामृतं निर्मिमीते ॥
एकैकञ्चापि शास्त्रं दुरधिगमतमैरर्थवर्गेरनन्तै-
रापूर्णं भाति यद्यप्यथ च मृदुधियां दुस्सहाऽतिश्रमाणाम् ।
तत्तत्सारांशमात्रग्रहणकुतुकिनां बालिशानां पटूनां
ग्रन्थोज्यं साधु कुर्यादुपकृतिमतुलामित्युशन्त्यार्यवर्याः ॥

❀ ग्रन्थोपक्रमः । ❀

रामकृष्णाभिधाभाजोर्मित्रयोरुभयोर्मिथः ।
संवादरूपतस्तर्कशास्त्रसारः प्रकाश्यते ॥
तत्र रामस्तु जिज्ञासुः कृष्णो बोधयिता पटुः ।
एनयोर्भाषणव्याजाच्छास्त्रार्थो लघु बोध्यते ॥

रामः—सखे कृष्ण! चिरन्तनैर्महामुनिभिः परमकरुणया दर्श-
नषट्कं सङ्कलितमिति श्रुतं मया कदाचित् ; नामावलीं तस्य श्रोतु-
मिच्छामि सम्प्रति त्वत्तः । प्रथितो हि भवान् विदितवेदितव्य इति ।

तर्कशास्त्रसर्वस्वम् ।

कृष्णः—सखे ! अल्पज्ञ एवाहम् ; तथापि वच्मि शृणु ।
सांगव्ययोगौ पूर्वोत्तरमीमांसे, न्यायवैशेषिके चेति सन्ति नाम दर्श-
नानि षट् ।

रामः—तर्कशास्त्रमिति यदिदानीं व्यवह्रियते, तदिदं दर्शन-
षट्कान्तर्गतं न भवति वा ?

कृष्णः—अन्तर्गतमेव । ‘ न्यायवैशेषिके ’ इत्युक्तं खलु
मया ; तत्र न्यायस्य प्रणेता तत्तत्त्वान् गौतमो महर्षिः । भगवान्
कणादस्तु वैशेषिकस्य प्रतिष्ठापकः । तयोस्सिद्धान्तानंशतः परिगृह्य
अर्वाचीना विचक्षणमणयः कमपि नवीनं ग्रन्थसमुदायमारचया-
मासुः । स एव समुदायस्साम्प्रतिकैस्तर्कशास्त्रमिति व्यपदिश्यते ।

रामः—अर्वाचीनैः प्रणीताः के के ग्रन्थाः ? कति च सन्ति ?

कृष्णः—मणिदीधितिप्रभृतयो महाप्रौढग्रन्थाः कारिकावली
प्रभृतयश्च प्रकरणग्रन्थाः काममुल्लसन्ति परस्सहस्रम् ।

रामः—तर्कशास्त्रमर्यादां संक्षेपेण जिज्ञासमानस्य मम तेषु
ग्रन्थेषु प्रवेशस्सुललितो भवेद्वा ?

कृष्णः—सखे ! त्वया तु किञ्चिदेवाधीता संस्कृतवाणी ; ते
खलु ग्रन्थाश्शास्त्रीयसङ्केतबहुला इति त्वादृशानां परिमितग्रज्ञानां
न तेषु प्रवेशस्सुललितो भवितुमर्हतीति मे मतिः ।

रामः—भवांस्तर्कशास्त्रे निपुणतम इति बहवः कथयन्ति । बो-
धनाशक्तिश्च भवतो विस्मयनीया प्रथते । ग्रन्थैर्न कश्चिदुपकारो मम
भवितेति सत्यमेतत् । सुगमया सरण्या तर्कशास्त्रसारांशान्मह्यं प्रति-
पादयितुं प्रभवति वा भवान् ? मनागिव दयस्व भोः !

कृष्णः—अस्तु । विजहीहि वृथा मम प्रशंसाम् । यथाशक्ति
प्रतिपादयितुं बलवानेवास्ति ममोत्साहः । प्रतिपादयिष्ये ।

रामः—एतत्तु मम प्रथमतो जिज्ञासितम् ; तर्कशास्त्रस्य कि-
न्नाम प्रयोजनमिति । प्रयोजनाकांक्षा हि सर्वत्र प्राथमिकी ।

कृष्णः—भारतीयान्यन्यान्यानि शास्त्राणीव तर्कशास्त्रमपि
परमपुरुषार्थप्राप्तिमेव स्वप्रयोजनत्वेन प्रतिपादयतीति ममाध्यवसायः,
तार्किकैस्तावन्मोक्षपदार्थस्सर्वविधदुःखध्वंसात्मको निरुच्यते । आ-
त्मन इतरभिन्नत्वज्ञानेन जायते सर्वदुःखानामुद्ध्वंस इति ते मन्य-
न्ते । तादृशमितरभेदज्ञानमितरवस्तूनां ज्ञानमपेक्षते—इति सकल-
पदार्थज्ञानं मोक्षोपयोगि सम्पद्यते । अतस्सकलपदार्थानां लक्षणा-
दिपुरस्कारेण ज्ञानमुत्पादयितुं तर्कशास्त्रं प्रवर्तत इति विद्धि ।

रामः—किं सर्वाण्यपि पदार्थजातानि विभजनलक्षणादिपुर-
स्कारेण तर्कग्रन्थेषु निरूपितानि?

कृष्णः—अथकिम् । सर्वाण्यपि पदार्थजातानि विभजनलक्षणा-
दिपुरस्कारेण तर्कग्रन्थेषु निरूपितानि सन्ति । तत्सिद्धान्तानामेव
लघीयसोपायेनाऽवबोधनं सम्प्रति मया चिकीर्षितं त्वत्प्रार्थनया ।

रामः—यदिदानीं भवद्भिरुपदिष्टं भविष्यति, तत्र किमधि-
कारिनियतिरस्ति तथा ? यथा हि व्याकरणमीमांसादौ ।

कृष्णः—तार्किकास्तु पदार्थतत्त्वजिज्ञासून् सर्वानपि जनान्
शास्त्राध्ययनेऽधिकारित्वेन स्वयमभ्युपगच्छन्ति । न तत्र वर्णाश्र-
मादिसम्पदमपि योग्यतापादिनीमभिप्रयन्तीति किमपि तेषां कारु-
णिकत्वमेतत् । अतो भाविन्यस्मिन्मदुपदेशेपि काममनुमन्यते जि-
ज्ञासूनामखिलानामप्यनर्गलः श्रवणाधिकारः ।

रामः—महान् सन्तोषः । आरभ्यता मुपदेशः, अवहित आ-
कर्णयामि भोः!.

कृष्णः—चराचरात्मकमिदमखिलं जगत् सप्तभिः पदार्थैस्सङ्कलितमिति तर्कसिद्धान्तः । तेषु सप्तसु पदार्थेष्वनन्तर्भूतं न किमपि वस्तु लोके वर्तते ।

रामः—के नाम ते सप्त पदार्थाः ?

कृष्णः—द्रव्यगुणकर्मसामान्यविशेषसमवायाभावसंज्ञकास्ते । एतेषु प्रथमे षट् भावपदार्थाः, चरमः पुनरभावपदार्थ इति सुवचम् ।

रामः—भावपदार्थापेक्षया अभावपदार्थस्य को विशेषः ?

कृष्णः—भावपदार्थानां प्रायशोऽनन्यापेक्षा सत्ता विद्यते ; अभावस्तु सर्वदैव वस्त्वन्तरसापेक्षः । न ह्यभावइत्येव कश्चिदस्तीत्यस्माकमनुभवोस्ति । किन्तु, जलस्याभावः, प्रकाशस्याभाव इत्यादिरीत्या यस्यकस्यापि भाववस्तुनोऽभाव एवास्माकमनुभवगोचरो भवति । भावपदार्थेषु च प्राकृतजनानामनुभवाविषयाः शास्त्रवासनामात्रसंवेद्यास्सन्ति कतिपये पदार्थाः । येषु प्राथम्यमर्हति विशेषनामा पदार्थः । स हि नित्येषु द्रव्येषु वर्तते इति तार्किकाः प्रतिजानन्ति । द्रव्येषु तावद् पृथिवीजलादीनि, गुणेषु च रूपरसादीनि, कर्माणि सर्वाणि च पामराणामप्यनुभवविषयतामापन्नानीति सुबोधमेव तेषां स्वरूपम् । सामान्यं तु सदृशप्रतीति विषयेषु बहुषु वस्तुषु विद्यमानस्साधारणो धर्मः; यथा बह्वीषु गोव्यक्तिषु विद्यमानं ' गोत्वं ' सामान्यमिति व्यपदिश्यते । एवं द्रव्यत्वं गुणत्वं घटत्वं षटत्वमित्यादिकमपि सामान्यान्तर्भूतमेव ।

रामः—समवाय इति कश्चित्पदार्थ उक्तः खलु, तस्य स्वरूपं किञ्चाम ?

कृष्णः—यावत् स्वस्य विनाशः तावत्कालमेव द्रव्यादिव्यक्तिः कामप्याश्रित्य वर्तमानानां गुणकर्मादीनां द्रव्यादिषु यस्सम्बन्धः

स समवाय इति संशब्धते । यथा-रूपं यावदात्मविनाशं स्वोत्पत्त्यधिकरणमेव वटादिकमाश्रित्य वर्तते । न तु ततः काकादिरिव देशान्तरं गन्तुं शक्नोतीति तादृशां वस्तूनां सम्बन्धः समवाय इति सङ्कीर्त्यते । द्रव्येषु गुणकर्मणी समवायेन वर्तते । एवं द्रव्यत्वगुणत्वादिकं सामान्यं द्रव्यगुणादिषु सर्वदैव वर्तत इति तयोरपि सम्बन्धः समवायः । तन्तुग्रभृतिष्ववयवेषु पटादीनामवयविनां सम्बन्धोपि समवाय एवेति समवायस्वरूपम् ।

रामः—उक्तान् सप्त पदार्थान् विना किमन्यः कोपि पदार्थो जगति नास्ति ?

कृष्णः—एवमेतैस्सप्तभिरेव पदार्थैः संघटितमिदं प्रपञ्चसर्वस्वमाकलयन्ति तार्किकाः । एषाश्च पदार्थानामेकैकस्य लक्षणप्रदर्शने तन्निर्वचने च ते महान्तमातिष्ठन्ते प्रयाससन्दोहम् ।

रामः—लक्षणं नाम किम् ?

कृष्णः—अत्रोत्तरमेवमाचक्षते नैयायिकाः—“ दूषणत्रितयरहितो धर्मो लक्षणम् । ”

रामः—कानि नाम तानि दूषणानि त्रीणि ?

कृष्णः—सन्ति लक्षणदूषणानि त्रीणि अतिव्याप्त्यव्याप्त्यसम्भवसंज्ञकानि । तैरकलङ्कित एव धर्मो लक्षणं भवितुमर्हति ।

रामः—अतिव्याप्त्यादीनां त्रयाणामेषां स्वरूपं जिज्ञासे ।

कृष्णः—अलक्ष्ये लक्षणस्य दर्शने अतिव्याप्तिर्नाम दोषः ।

रामः—अलक्ष्यं नाम किम् ?

कृष्णः—यस्य लक्षणं विवक्षितम्, तल्लक्ष्यम् । तद्भिन्नमलक्ष्यम् । गौर्लक्षणे विवक्षिते गौर्लक्ष्यम्, तद्भिन्नमश्वमहिषादिकमलक्ष्यमिति विद्धि ।

रामः—अतिव्याप्तिदोषस्य किमप्युदाहरणं प्रदर्शय ।

कृष्णः—गोः शृङ्गित्वं लक्षणमित्युक्ते अत्रातिव्याप्तिस्सम्भवति । शृङ्गित्वं लक्ष्यभूतगोभिन्ने छागमहिषादावपि दृश्यत इति ।

रामः—लाङ्गूलवत्त्वं वानरस्य लक्षणमित्युक्तिस्त्यलेप्यतिव्याप्तिदोषो भवितुमर्हत्येव खलु ?

कृष्णः—आम् ; गृहीतोऽयं विषयो भवता ।

रामः—अथ अव्याप्तिं लक्षय ।

कृष्णः—लक्ष्यघटकेषु केषुचित् लक्षणस्य सत्त्वं केषुचिदसत्त्वं च भवति चेत् अव्याप्तिर्लक्षणदोषः । यथा गोर्नीलरूपवत्त्वं लक्षणमुक्तञ्चेत् तदव्याप्तिदुष्टं भवति । नीलरूपं हि नीलास्वेव गोव्यक्तिषु विद्यते, न तु रक्तासु कपिलासु वेति कतिपयगोमात्रवृत्तितया नीलरूपमव्याप्तम् ।

रामः—अतिव्याप्त्यव्याप्त्योः स्वरूपं भवता प्रदर्शितम् ; ज्ञातञ्च सम्यगेव मया । असम्भवस्य स्वरूपं त्वहमेव स्वबुद्ध्याऽवधार्य वच्मि, शृणु । कुत्रापि लक्ष्ये लक्षणस्याऽविद्यमानत्वमसम्भव इति मन्ये ; युज्यते वा ?

कृष्णः—आम्, तथैव । उदाहरणं प्रदर्शय तावत् ।

रामः—शफवत्त्वं मनुष्यस्य लक्षणम्, वह्नेश्शिशिरत्वमित्यादौ ।

कृष्णः—बुद्धिमानसि, एतादृशदोषत्रयरहितस्तु धर्मो लक्षणं भवतीति निष्पन्नम् । तादृशं किमपि लक्षणं प्रदर्शयितुं प्रभवसि वा त्वम् ?

रामः—न स्फुरति, प्रदर्शयतु भवानेव ।

कृष्णः—गोः सास्त्रावत्त्वं लक्षणम् । सास्त्रा नाम गले लम्बमानो मांसपिण्डविशेषः; स गोष्वेव दृश्यते, नान्येषु जन्तुषु । अतो न तस्यातिव्याप्तिः । अस्ति च सास्त्रा सर्वास्वपि च गोव्यक्तिव्यति न वा तस्याऽऽव्याप्त्यसम्भवौ । एतादृश एव धर्मः स्थलान्तरेष्वपि लक्षणतया व्यवहियत इति संक्षेपः ।

रामः—सखे कृष्ण ! नैयायिकानां मते द्रव्याणि कियन्ति ? कानि च तानि ?

कृष्णः—द्रव्याणि तावन्नवधा विभज्यन्ते नैयायिकैः—पृथिवी जलं तेजः वायुः आकाशं कालः दिक् आत्मा मनश्च द्रव्याणि । “क्षित्वस्तेजोमरुद्वयोमकालदिग्देहिनो मनः । द्रव्याणि ” इति कारिकां च विद्धि ।

रामः—प्रियवयस्य ! इमानि द्रव्याण्यधिकृत्य समासतो यद्वक्तव्यं तद्भवतैव निगद्यताम् । विशिष्यविशिष्यप्रष्टुमपि न शक्नोमि खल्वहम् ।

कृष्णः—शृणुतावदवहितः । यद्यद्रन्ध्रविशिष्टमुपलभ्यते तत्सर्वं पृथिवीति कथ्यते । अतो मनुष्यशरीरादीनामपि पृथिव्यामन्तर्भावः । जलं प्रसिद्धमेव । उष्णस्पर्शवन्ति वह्निसूर्यप्रमुखानि तेजांसि गण्यन्ते । शब्दस्याश्रयभूतमाकाशं नाम द्रव्यमिन्द्रियाऽगोचरोप्यनुमानगम्यं किमप्यस्तीत्यामनन्ति नैयायिकाः । तदेवात्राकाशमिति परिगणितम् । तच्च सर्वत्र व्याप्नोति । न तु पामरैर्व्यवहियमाणो नीलरूप इव चालक्ष्यमाणः कटाहाकृतिराकाशपदार्थश्चास्त्रकृतामाकाशव्यपदेशभाजनम् । ‘अस्मिन् काले इदमुत्पद्यते’ इति, ‘अस्यां दिशि इदं वर्तते’ इति च व्यवहारविषयभूते कालदि-

मभिधाने वस्तुनी सर्वत्र विद्येते इति, व्यवहारात्तयोस्सिद्धिमभिग्र-
थन्ति । अहमिति सर्वैरनुभूयमानो व्यवह्रियमाणश्च पदार्थ आत्मे-
त्युच्यते । स च ज्ञानादीनामधिकरणं भवति ।

रामः—सखे ! मध्ये काचिदाशङ्का । ज्ञानादीनामित्यत्र
आदिपदग्राह्याणि कानि ?

कृष्णः—आदिशब्देन सुखदुःखेच्छाद्वेषधर्माधर्मसंस्काराउपादेयाः ।

रामः—साधु । उपरिःनिगद्यताम् ।

कृष्णः—आत्मनि च न सर्वदा ज्ञानादिकं जायते । न हि
सुषुप्तिकाले कोपि किमपि जानाति । एवंविधस्य ज्ञानानुत्पादस्य
कारणं स्थलविशेषे मनस्सान्निध्यविरह एवेति वक्तव्यम् । अतो मनो
नाम किमपि द्रव्यं युक्तिभिरेव स्थापयितुं शक्यम् ।

रामः—स्थलविशेषे मनस्सान्निध्यविरह इति यदभिहितमधुना,
तन्मनागिव प्रपञ्चयतामिति प्रार्थये ।

कृष्णः—पुरीतन्नामकनाडीभिन्नप्रदेशे मनसा आत्मनस्संयोगो
ज्ञानकारणम् । सुषुप्तिदशायां मनः पुरीतति प्रविशतीत्याहुः ।

रामः—श्रुतचरमिदं मयापि । उपरि वद ।

कृष्णः—एषु च द्रव्येषु प्रथमानि पञ्च भूतपदेनाभिधीयन्ते ।

रामः—जानामि तावत् पञ्चभूतानीति प्रथमानं व्यवहारम् ।
मूर्तद्रव्याणीति व्यवहारः केषाम् ?

कृष्णः—प्रथमे चत्वारो मनश्चेत्येतत्पञ्चकं मूर्तद्रव्यमिति व्य-
वह्रियते ।

रामः—अन्ये आकाशकालदिगात्मानः कीदृशाः ?

कृष्णः—ते तु विभवः । यस्सर्वत्र व्याप्यावतिष्ठते स विश्वः ।

रामः—द्रव्येषु कानि कानि नित्यानि ?

कृष्णः—आकाशकालदिगात्ममनांसि पञ्चैतानि नित्यानीति नैयायिकानां सिद्धान्तः । नित्यत्वं नाम किम् ? जानासि वा ?

रामः—येषामुत्पत्तिर्विनाशश्च न विद्यते, ते नित्या उच्यन्ते इति मन्यमानोऽसि । युक्तमेव खल्वेतत् ।

कृष्णः—आम्, तथैव ।

रामः—आकाशादिपञ्चकस्य नित्यत्वकथनेन पृथिव्यादिपञ्चकस्यानित्यत्वं कथितं भवति खलु ।

कृष्णः—पृथिव्यादिचतुष्टयस्योत्पत्तिर्विनाशावनुभवेनैव गम्येते किल । तथापि पृथिव्यादीनामादिकारणभूताः परमाणवो नाम सूक्ष्मपदार्था उत्पत्तिर्विनाशरहिततया नित्या इति तार्किकैरभ्युपगतम् । प्रलयसमयेऽपि परमाणूनां नास्ति विनाशः । परमाणूनामनेकेषां संयोगवशात् स्थूलानि पृथिव्यादीन्युत्पद्यन्ते । विनाशे च तानि परमाणुं मर्यादीकृत्यैव विनश्यन्तीति संक्षेपः ।

रामः—द्रव्याणां पदार्थेषु प्राथम्यं कुतस्समजनि ?

कृष्णः—गुणादीनामितरेषां षण्णामप्याश्रयभूतानि द्रव्याणि खलु । अतस्तेषां प्राथम्यं युक्तमेव ननु ।

रामः—युक्तमेतत् । गुणादीनां तु न सकलपदार्थान्तराश्रयत्वम् ; गुणे हि न द्रव्यं वर्तते, न वा गुणो नापि वा कर्म । एवं कर्मापि न द्रव्यगुणयोराधारतां भजति । द्रव्यं तु सर्वस्यान्यस्य पदार्थजातस्याऽऽधारभूतमिति सुतरामुपपद्यते तस्य प्राथम्यम् ।

कृष्णः—एवमेवाऽन्येषामपि भावपदार्थानां पूर्वपूर्वं प्रधानमिति वक्तुं शक्यते । गुणकर्मणोर्यद्यपि द्रव्याश्रितत्वस्य सामान्याश्रयत्वस्य चाऽविशिष्टता, तथापि संख्याकृतं बहुत्वमस्तीति गुणस्य

प्राथम्यं सूत्रपादम् । किञ्च सर्वाणि कर्माणि कतिपयक्षणमात्रस्थायीनि, गुणास्तु चिरकालस्थायिनः । कतिचन पुनः नित्याश्चेत्यपरमिदं गुणप्राथम्ये कारणम् । सामान्यं सकलद्रव्येषु गुणकर्मणोश्च वर्तते ; विशेषस्तु कतिपयद्रव्यमात्रवृत्तिरिति सामान्यस्य प्राथम्यम् । द्रव्यगुणकर्मसामान्यविशेषाः पञ्चापि सम्बन्धिशब्दभाजः । सम्बाधस्तु तेषां केवलं सम्बन्धभूत इति तस्य चरमत्वं चेति विभावय ।

रामः—अथ गुणविषये वक्तव्यं वद सखे ! ।

कृष्णः—गुणास्तावद्रपादयश्चतुर्विंशतिरिति तार्किका मन्यन्ते ।

“ .....अथ गुणा रूपं रसो गन्धस्ततः परम् । स्पर्शः संख्या परिमितिः पृथक्त्वं च ततः परम् । संयोगश्च विभागश्च परत्वं चाऽप्यस्त्वकम् । बुद्धिस्सुखं दुःखमिच्छा द्वेषो यत्नो गुरुत्वकम् । द्रवत्वं स्नेहसंस्कारावदृष्टं शब्द एव च ॥ ” इति कारिकावलीं चिन्तय । (अत्र, परिमितिः—परिमाणम् । अदृष्टम्—धर्माधर्मौ ।)

रामः—एतान् गुणानधिकृत्य पृथक्पृथक्वक्तव्यानां शानपि कृपया वक्तुं भवान् ।

कृष्णः—शृणु । यच्चक्षुषा गृह्यते, यच्च वर्णपदेन लोके व्यवह्रियते, तत् शुक्लादिभेदमिदं रूपम् । रसो मधुरादिः । गन्धस्पर्शौ प्रसिद्धावेव । संख्या एकत्वद्वित्वादिः । अणुत्वं महत्त्वमित्यादि परिमाणम् । अयमस्मात् पृथगिति व्यवहारनिमित्तं पृथक्त्वं नाम गुणमपि तार्किका ऊरीकुर्वन्ति ।

रामः—अयं व्यवहारो भेदरूपेणाऽन्योन्याभावेनैव किं न निर्वहेत् ?

कृष्णः—निर्वहेदिति पक्षान्तरमप्यस्ति ।

रामः—कथय तावदुपरिष्ठात् ।

कृष्णः—संयोगविभागौ प्रसिद्धावेव । परत्वापरत्वे पुनः क्वचिद्दूरत्वसामीप्यरूपे भवतः । (देशकृतपरत्वापरत्वे दूरत्वसामीप्यपर्यवसायिनी ।) यथा—काञ्चीपुरापेक्षया पाण्ड्यमण्डलं केरलेभ्योऽपरमिति व्यवहारे अपरत्वं सामीप्यरूपम् । पाण्ड्यमण्डलापेक्षया काञ्चीपुरस्य परत्वं दूरत्वातिरेकलक्षणमेव । एवं कालकृतपरत्वापरत्वे ज्येष्ठत्वकनिष्ठत्वलक्षणे सम्पद्यते । बुद्धिप्रभृतयः प्रयत्नान्ताः प्रसिद्धा एव । पतनहेतुर्गुरुत्वम् । स्रवणहेतुर्द्रवत्वम् । विशीर्णस्य वस्त्वन्तरस्य पिण्डीभावं जनयति यो गुणः, सः स्नेहशब्देनोच्यते । संस्कारो नाम अनुभवादुत्पद्यमानः कालान्तरे स्मरणायोपकुर्वाणश्च गुणः । स चात्मनि वर्तते । इदानीं दृश्यमानं श्रूयमाणं वा किञ्चन वस्तु कमपि संस्कारमात्मनि जनयति ; स कालान्तरे तस्य स्मरणं प्रति सहकारी सम्पद्यते । अदृष्टमिति धर्माधर्मयोस्साधारणी संज्ञा ।

रामः—तयोः प्रत्यक्षाऽविषयत्वादन्वर्थैव सेयं संज्ञा ।

कृष्णः—आम् । धर्मस्यैव पुण्यमिति नामान्तरम् । अधर्मस्य पापमिति च । तत्र धर्मः शास्त्रविहितकर्मानुष्ठानेन गङ्गास्नानादिना जायते । अधर्मो निषिद्धकर्माचरणेन सुरापानादिना जायते । अथ, शब्दः प्रसिद्ध एव ।

रामः—एवमेष गुणानां स्वभावः संक्षेपत उक्तः प्रियवयस्येन श्रीमता । सर्वे चैते द्रव्यमात्रवृत्तयो वा ?

कृष्णः—आम् ; तथैव । गुणानां च द्रव्ये समवायसम्बन्धेन वर्तनमिति प्रस्तुतचरमेतत् ।

रामः—किमेते गुणास्सर्वे सर्वद्रव्यवृत्तयो भवन्ति ?

तर्कशास्त्रसर्वस्वम् ।

कृष्णः—शृणु, विविच्य वच्मि । संख्यापरिमाणपृथक्त्व-
संयोगविभागास्सर्वद्रव्यवृत्तयः । परत्वापरत्वे मूर्तद्रव्येषु सकलेषु
वर्तेते । न तु विभुद्रव्येषु । तेषां सकलदेशकालव्यापितया तत्र त-
द्व्यवहाराऽसम्भवात् । रूपं पृथिव्यादित्रयवृत्तिः । रसः पृथिवीजल-
वृत्तिः । (जलस्य मधुरो रस इति तार्किकाः ।) गन्धः पृथिव्या-
मेव । स्पर्शः पृथिव्यादिषु चतुर्षु वर्तते । गुरुत्वं पृथिवीजलतेजस्सु
तिष्ठति । सुवर्णं तेजस्यन्तर्भवतीति तार्किकास्सिद्धान्तयन्ति । तत्र
च गुरुत्वमुपलक्ष्यते इति गुरुत्वस्य तेजोवृत्तिता । द्रवत्वं पृथिवीज-
लवृत्तिः । घृताद्यात्मके पार्थिववस्तुनि वह्निसंयोगादिना द्रवत्वोपल-
ब्धेस्तत्रापि पृथिव्यां द्रवत्वं स्वीक्रियते । परं तु तन्नैमित्तिकमिति
व्यवह्रियते । जले वर्तमानं द्रवत्वं परं स्वभावसिद्धत्वात् सांसिद्धि-
कमुच्यते । स्नेहो जलमात्रस्य गुणः । शब्द आकाशस्य । बुद्ध्या-
दयः प्रयत्नान्तास्संस्कारश्चात्मवृत्तयः ।

रामः—गुणानां नित्यत्वानित्यत्वविवेचनं विधेहि सखे !

कृष्णः—तत् उपरिष्ठाद्विधास्यते । इदानीं कर्मविषये वक्तु-
व्यं मन्ये ।

रामः—अस्तु तथैव । द्रव्यगुणविषये ज्ञातं ज्ञातव्यं यथो-
चितम् । कर्मविषयिणी जिज्ञासा समुत्थापिता सुहृदा । चलना-
त्मकस्सर्वोपि व्यापारस्तार्किकैः कर्मेति कथ्यत इति तावदवगतचरं
समम् । तस्यावान्तरभेदास्सन्ति किम् ।

कृष्णः—सन्त्येव तस्यावान्तरभेदा उत्क्षेपणावक्षेपणाकुञ्चन-
प्रसारणगमनानीति पञ्च । “ उत्क्षेपणं ततोऽवक्षेपणमाकुञ्चनं तथा ।
प्रसारणं च गमनं कर्माण्येतानि पञ्च च ॥ ” इति हि कारिका ।

रामः—एतेषां कर्मभेदानां कोऽर्थः ?

कृष्णः—उत्क्षेपणम्—ऊर्ध्वं नयनम् । अवक्षेपणं तद्विपरी-
तम् । अधोनयनमिति यावत् । प्रसारणं वितननम् । आकुञ्चनं त-
द्विरुद्धं कर्म । गमनं प्रसिद्धमेव ।

रामः—एतेभ्योऽन्यानि कर्माणि न सन्तीति किं सुवचम् ?
भ्रमणस्पन्दनादीनि बहूनि कर्माणि सन्त्येव खलु । तत् कथं पञ्चेति
नियम्यते ?

कृष्णः—सत्यमेतत् ; तथापि तानि सर्वाणि गमनशब्देन
गृह्यन्त इति मुनिकृतस्य विभजनस्य कथञ्चिदुपपत्तिः कल्पनीया ।
“ भ्रमणं रेचनं स्पन्दनोर्ध्वज्वलनमेव च । तिर्यग्गमनमप्यत्र गम-
नादेव लभ्यते ॥ ” इति कारिका चात्राऽनुसन्धेया ।

रामः—सन्तोषः । अनयैव रीत्या किमित्युत्क्षेपणादीनामपि
गमनेऽन्तर्भावो न क्रियते ?

कृष्णः—एवं पर्यनुयोक्तुं न वयं भ्रमविष्णवः । मुनीनां
स्वतन्त्रेच्छतया नियोगपर्यनुयोगानर्हत्वादिति च विचक्षणा आ-
चक्षते ।

रामः—अस्तु नाम तत् ; उपरि वक्तव्यं वदतु तत्रभवान् ।

कृष्णः—कर्मणोऽप्याधारो द्रव्यमेव । द्रव्ये कर्म समवायस-
म्बन्धेन वर्तते । द्रव्येषु च मूर्तेष्वेव कर्माऽङ्गीक्रियते । न तु विशु-
ष्वाकाशकालदिगात्मसु ।

रामः—कर्म क्रियेति पर्याय एव खलु ।

कृष्णः—अधिकम् । पर्याय एव । अत एव क्रियावत्त्वं मूर्त-
द्रव्याणां लक्षणमिति च वदन्ति ।

रामः—कृतिशब्दोऽपि कर्मपर्याय एव खलु ।

कृष्णः—न न । कृब्धातोर्निष्पन्नोपि कृतिशब्दो नैयायिकैः
प्रयत्नसमानार्थकतया प्रयुज्यत इति न तस्य कर्मपर्यायता ।

रामः—क्रियैव संयोगविभागयोः कारणं भवतीति श्रुतं
मया । तत्र किञ्चिद्विव्रियतां सुहृदा ।

कृष्णः—सत्यमेव तत् । न हि द्वयोरन्यतरवस्तुनि क्रियां
विना तयोस्संयोगविभागौ जायेते । क्वचित्तु मेषद्वयघट्टनादौ द्वयो-
रपि क्रिया संयोगनिमित्तं भवति । आत्ममनस्संयोगं प्रति मनोव-
र्तिनी क्रियैव कारणम् । विभुषु क्रियाऽनुत्पत्त्या न विभुद्वयस्य संयो-
गविभागादुत्पद्येते । सर्वापि क्रिया क्षणचतुष्टयमात्रमवतिष्ठते । क्रि-
याणामुत्पत्तिविनाशशालित्वान्न तासां नित्यत्वमिति च तार्किक-
सिद्धान्तः ।

रामः—प्रियवयस्य ! द्रव्यगुणकर्मविषयेष्ववगतमवगन्तव्य-
मुचितम् । अथेदानीं सामान्यमधिकृत्य जिज्ञासा प्रवर्तते मम ।

कृष्णः—समानावयवसंस्थानासु बह्वीषु व्यक्तिषु समानाकार
प्रत्ययस्य कारणं यत्, तदेव सामान्यम् ।

रामः—क्वचन समन्वयः क्रियतांतावत् ।

कृष्णः—निखिलासु गोव्यक्तिषु गोत्वात्मकं सामान्यं विद्यत
इत्यत एव ' इयं गौः, इयं गौः ' इति समानाकारः प्रत्ययो जा-
यते । अतश्च—समानावयवसंस्थानासु बह्वीषु गोव्यक्तिषु ' इयं
गौरियं गौ ' रिति समानाकारप्रत्ययस्य कारणं गोत्वरूपा जाति-
रिति सैव सामान्यम् ।

रामः—अनुगताकारः प्रत्यय एव सामान्यस्वीकारे प्रमाणं
भवतीति मया गृह्यत इदानीम् । अपीदं युज्यते ?

कृष्णः—युज्यत एव । अत एव खलु^१ एकव्यक्तिमात्रवृत्ती-
नामाकाशत्वादीनां न सामान्यमिति व्यपदेशो भवति ।

रामः—सामान्यं जातिरिति पर्यायो वा ?

कृष्णः—अथकिम् ।

रामः—तदिदं सामान्यं केषु केषु पदार्थेषु विद्यते ?

कृष्णः—द्रव्यगुणकर्मसु त्रिषु समवायेन वर्तत इति तार्क-
काणां सिद्धान्तः । द्रव्यत्वं गुणत्वं कर्मत्वमित्येतेषां जातित्वं नैया-
यिकसम्मतमेव । एवं पृथिवीत्वं जलत्वं तेजस्त्वमित्यादीन्यपि
जातय एव ।

रामः—परा'अपरा चेति जातिर्द्वेधा निगद्यत इति श्रुतं
मया कदाचित् ; तत्र किञ्चिद्भिन्नं कांक्ष्यते ।

कृष्णः—जातिषु या यदपेक्षया न्यूनव्यक्तिवृत्तिः सा तदपे-
क्षया अपरेत्युच्यते । या यदपेक्षया अधिकव्यक्तिवृत्तिः सा तदपे-
क्षया परेति च प्रोच्यते ।

रामः—विषयोयं मम मनसि नैव लग्नः ; सुस्पष्टं प्रतिपादय ।

कृष्णः—अवधेहि सखे ! द्रव्यत्वं पृथिवीत्वमिति जातिद्वयं
मानसे कलय । अत्र परा जातिः का ? अपरा च का ? इत्याकां-
क्षायाम्, द्रव्यत्वजातिः पृथिवीत्वापेक्षया परा ; सा हि पृथिवीत्वा-
धिकरणे पृथिव्यां सर्वत्र विद्यते, तदनधिकरणे जलादौ च विद्यत
इति तस्या अधिकव्यक्तिवृत्तिता । एवञ्च द्रव्यत्वजात्यपेक्षया पृथिवी
त्वजातिरपरेति समायाति । तस्या न्यूनव्यक्तिवृत्तित्वात् ।

रामः—गुणत्वपृथिवीत्वयोर्मध्ये परा जातिः का? ब्रूहि ।

कृष्णः—ययोस्तु सामानाधिकरण्यमेष नास्ति न तयोः परस्परं परत्वापरत्वव्यवहारः । गुणत्वपृथिवीत्वयोः द्रव्यत्वरूपत्वयोर्वा सामानाधिकरण्यविरहाच्च तत्र परत्वापरत्वविचारप्रसक्तिरपीत्यवबुद्धयम् ।

रामः—युक्तमेवैतत् । निपुणतां प्रतिवक्ति भवान् । अस्तु । जातयस्सर्वा नित्या वा ? उत अनित्या वा ?

कृष्णः—जातयस्सर्वा अपि उत्पत्तिविनाशरहिततया नित्या इति गण्यन्ते ।

रामः—कथमेतत् ? व्यक्तीनां विनाशे सति तद्वृत्तिजात्यापि विनष्टयैव खलु भवितव्यम् ।

कृष्णः—नैवम् । व्यक्तीनां विनाशेऽपि जातिः अनष्टा सती कुत्रचिद्वर्तत एवेति विधावनीयम् ।

रामः—अत्र बद्धोऽयमञ्जलिः । उपरिष्ठाद्वद वक्तव्यम् ।

कृष्णः—द्रव्यादित्रितयवृत्तिः सत्ता नाम कापि जातिः सर्वज्ञात्यपेक्षया परा विद्यत इति तार्किकाणामभ्युपगमः । सामान्यविषये साम्प्रतमेतावतैवाऽलमवगतेन भवतः ।

रामः—सखे ! इतःपरं विशेषमधिकृत्य खलु वक्तव्यम् ।

कृष्णः—विशेषं विषयीकृत्य यत् प्रस्तोतव्यं तदुपरिष्ठात्प्रस्तोष्यते ।

रामः—तर्हि सम्प्रति समवायमधिकृत्य प्रस्तूयतांतावत् ।

कृष्णः—निशमय प्रियवयस्य ! । गुणादीनां द्रव्यादिषु कश्चिदस्ति सम्बन्ध इति काममभ्युपगन्तव्यम् । न खलु सम्बन्धं विना वैशिष्ट्यप्रतीतिरुत्पद्येत । अस्ति च द्रव्यादिषु गुणादिवैशि-

ष्यप्रतीतिः । अतो गुणादीनां द्रव्यादिषु सम्बन्धः कश्चिदभ्युपगन्तव्यः । स एव समवाय इत्युच्यते नैयायिकैः ।

रामः—सखे ! ‘ गुणादीनां द्रव्यादिषु ’ इति आदिशब्दघटितव्यवहारं विहाय सुस्पष्टमभिधेहि ।

कृष्णः—तथैवाभिदध्याम् । गुणगुणिनोः, क्रियाक्रियावतोः, अवयवावयविनोः, जातिव्यक्तयोः, विशेषनित्यद्रव्ययोश्च सम्बन्धः समवाय इति तार्किकास्सिद्धान्तयन्तीति विद्धि ।

रामः—“ घटादीनां कपालादौ द्रव्येषु गुणकर्मणोः । तेषु जातेश्च सम्बन्धः समवायः प्रकीर्तितः ॥ ” इति कारिकायामयमर्थो वर्तते वा ?

कृष्णः—वर्तत एव । घटादीनां कपालादौ—अवयवावयविनोः । द्रव्येषु गुणकर्मणोः—गुणगुणिनोः, क्रियाक्रियावतोः । तेषु—द्रव्यगुणकर्मसु । चशब्देन विशेषनित्यद्रव्ययोस्संग्रहः ।

रामः—“ अयुतसिद्धौ ” इति कमपि व्यपदेशं श्रुतचरं स्मरामि । तत्र किञ्चिदुच्यताम् ।

कृष्णः—प्रश्नव्याजेन समयेषु वक्तव्यं सुष्ठु सारयसि मेधावी त्वम् । सन्तुष्यामि । शृणु । एतेषां मध्ये एकैकस्य द्वितयस्य ‘ अयुतसिद्धौ ’ इति व्यपदेशो भवति । यथा—गुणगुणिनावयुतसिद्धौ । क्रियाक्रियावन्तौ च तथैव ।

रामः—अयुतसिद्धव्यपदेशनिमित्तं किम् ?

कृष्णः—ययोरन्यतरवस्तु विनाशपर्यन्तमपराश्रितमेव वर्तते तावयुतसिद्धाविति व्यपदिश्येते । गुणो हि यावद्विनाशं द्रव्याश्रित एव वर्तते । अतो द्रव्यगुणावयुतसिद्धौ । क्रियापि यावद्विनाशं द्रव्याश्रितैवाऽवतिष्ठत इति क्रियाक्रियावतोरयुतसिद्धत्वम् । पटादिक-

मवयवि तन्त्वाद्यात्मकमवयवमाश्रित्य यावद्विनाशं वर्तत इति तयो-
रयुतसिद्धता । गोत्वादिरूपा जातयो गवाद्यात्मकव्यक्त्याश्रिता ए-
वावतिष्ठन्ते ; व्यक्तिश्च यावद्विनाशं जातिमती वर्तत इति जाति-
व्यक्तयोरयुतसिद्धता । विशेषाख्यः पदार्थस्सर्वदैव नित्यद्रव्येषु व-
र्तत इति विशेषनित्यद्रव्ययोरप्ययुतसिद्धभावः ।

रामः—समवायः किमेक एव ? उत बहुः ? रूपसमवायो
गन्धसमवाय इति बहुधा खलु व्यपदिश्यते ।

कृष्णः—सत्यम् । एवं बहुधा व्यपदिश्यमानोपि वस्तुत एक
एवेति न तस्य नानात्वमभ्युपगम्यते नैयायिकैः । भेदव्यवहारस्तु
घटाकाशमठाकाशादिव्यवहारवदुपाधिकृतत्वेन समर्थनीयः । समवाय
उत्पत्तिविनाशशून्यो नित्यपादार्थ इति च तार्किकसमयः ।

रामः—समवायविषये अलमेतावता प्रतिपादितेन सम्प्रति ।
अभावमधिकृत्य प्रोच्यताम् ।

कृष्णः—नेति प्रतीतिविषयः कश्चिदस्ति हि पदार्थः । स
तावदभाव इति नाम्ना व्यपदिश्यते ।

रामः—अभावस्य वैविध्यं नास्ति वा ?

कृष्णः—कुतो नास्ति । प्रागभावः प्रध्वंसाभावः अत्यन्ता-
भावः अन्योन्याभाव इति स चतुर्धा विभज्यते ।

रामः—संसर्गाभाव इति कश्चिदभावः श्रूयते ; स भवता
कुतो नोक्तः ?

कृष्णः—(विहस्य) नायमतिरिक्तः कश्चिदभावः ; आद्यानां
त्रयाणामभावानां संसर्गाभाव इति साधारणी संज्ञा । तथा च
कारिका — “ प्रागभावस्तथा ध्वंसोप्यत्यन्ताभाव एव च । एवं त्रै-
विध्यमायन्नस्संसर्गाभाव इष्यते ॥ ” इति ।

रामः—तथा वा ; अस्तु । एते चत्वारोऽभावा अर्थतो वि-
व्रियन्ताम् ।

कृष्णः—उत्पत्तिशालिनां वस्तूनामुत्पत्तेः पूर्वं प्रतीयमानो-
ऽभावः प्रागभाव इति अन्वर्थया संज्ञया व्यवह्रियते । एवं विना-
शिनां पदार्थानां विनाशादनन्तरमनुभूयमानोऽभावः प्रध्वंसाभाव
इत्यभिधीयते । ध्वंसो नाश इति पर्यायावेतस्य । ‘ अत्रेदं नास्ती ’
ति प्रतीतिविषयोऽभावोऽत्यन्ताभावः । ‘ गौरवो न, घटः पटो
न ’ इत्यादिप्रतीतिविषयोऽभावोऽन्योन्याभावः । अस्यैव ‘ भेद ’
इति संज्ञान्तरम् ।

रामः—“ अनादिस्सान्तः प्रागभावः ; सादिरनन्तः प्रध्वं-
साभावः ” इत्यादीनि कानिचन वाक्यानि बाल्ये चिन्तितानि स्म-
रामि । तेषां सारार्थमभिधेहि ।

कृष्णः निश्चयं वच्मि । एषु चाभावेषु प्रागभावस्योत्प-
त्तिर्नास्ति, विनाशो वर्तते । घटोत्पत्तिकाले घटप्रागभावो नश्यति
किल । ध्वंसस्योत्पत्तिरस्ति, विनाशो नास्ति । न हि विनष्टं
वस्तु पुनरुदेति, येन ध्वंसोऽपि नाम नश्येदिति सम्भावना सम्भ-
विनी । अत्यन्तान्योन्याभावौ तु उत्पत्तिविनाशरहितौ नित्याविति
व्यवह्रियेते । अभावस्य तदाश्रयेण सह स्वरूपसम्बन्धारूप्यस्सम्ब-
न्धश्च स्वीकृतोस्तीति संक्षेपः ।

रामः—सखे ! द्रव्यादीन् पदार्थानधिकृत्य यदवगन्तव्यं तत्
प्रायेण मयाऽवगतमासीत्तत्रभवतः कृपया । इतःपरं यद्वक्तव्यं तदु-
च्यताम् । कार्यकारणभावविषये जिज्ञासा वर्तते मम । तत्र किञ्चि-
दभिदधातु श्रीमान् ।

कृष्णः—कार्यस्य कारणस्य च यः परस्परं सम्बन्धः स एव कार्यकारणभाव इति व्यवहारेण विज्ञायते । स चायं तार्किकाणामतिकर्कशस्य निष्कर्षस्य विषयो भवति । लोके हि यद्यज्जायते तत्सर्वं कार्यमित्युच्यते । कार्यं जन्यमिति पर्यायावेतौ । घटादिकं स्थूलपृथिव्यादिकं च वस्तुजातं कार्यमिति कथ्यते । यस्मात्कार्यमुत्पद्यते तत् कारणम् । मृदादिकं घटादिं प्रति कारणं भवति । कारणपर्यायश्च हेतुशब्दः ।

रामः—निमित्तशब्दोपि तथैव खलु ?

कृष्णः—न । निमित्तशब्दः कारणविशेषवाची, न तु कारणपर्याय इत्यग्रे व्यक्तीभविष्यति ।

रामः—अस्तु । कारणेषु किं सन्त्यवान्तरमेदाः ।

कृष्णः—विबृणोमि तावत् । यानि किल वस्तूनि सर्वमपि कार्यजातं प्रति कारणतां भजन्ति, तानि साधारणकारणानीति व्यपदिश्यन्ते; ईश्वरो हि सकलस्यापि जन्यप्रपञ्चस्य कारणं भवतीति तस्य साधारणकारणत्वमामनन्ति नैयायिकाः । एवं प्राणिनामदृष्टमपि कार्यमात्रं प्रति साधारणकारणमेव ।

रामः—असाधारणकारणस्वरूपं कीदृशम् ?

कृष्णः—यत्पुनः कार्यविशेषमेव जनयितुमलम्भवति, तदसाधारणकारणमित्यभिधीयते । यथा घटं प्रति मृत्तिका ; षटं प्रति तन्तवश्चासाधारणकारणम् । एवं कारणानां साधारण्याऽसाधारण्यभेदः ।

रामः—करणमिति किमपि श्रुतचरं मया, तत् किं नाम ?

कृष्णः—असाधारणकारणेषु च यानि यं कश्चन व्यापारं पुरस्कृत्य कार्यं जनयन्ति, तानि करणानीति कथ्यन्ते । दण्डो हि चक्रभ्र-

मणात्मकं व्यापारं जनयन्नेव घटं प्रत्युपकरोति । अतो दण्डस्तं प्रति करणम् । भ्रमणं च तस्य व्यापारः । एवं तन्तवस्संयोगद्वारा पट-
मुत्पादयन्तीति तेषां करणत्वं वक्तुं शक्यते । तन्तुसंयोगश्च व्या-
पारः । तथाच कार्यप्रति अव्यवहितपूर्वक्षणवर्तितया यानि कारणानि
भवन्ति, तेषां व्यापारान्तरासत्त्वात् करणत्वं न सम्भवति । यथा
तन्तुसंयोगादीनाम् । न हि तन्तुसंयोगोत्पत्त्यनन्तरं मध्ये व्यापा-
रान्तरं पटजनकमपेक्ष्यते । अतस्तस्य करणत्वमपि नास्त्येव । का-
र्याव्यवहितपूर्वक्षणवर्ति कारणमेव करणमिति पक्षान्तरम् । तत्पक्षे
तु तन्तुसंयोगस्यैव करणत्वम् ।

रामः—किमेतावानेव कारणानां विभागः ?

कृष्णः—अथास्त्यपरोपि कारणानां विभागः, समवायिका-
रणम् असमवायिकारणम् निमित्तकारणमिति । “ समवायिकारण-
त्वं ज्ञेयमथाप्यसमवायिहेतुत्वम् । एवं न्यायनयज्ञैस्तृतीयमुक्तं नि-
मित्तहेतुत्वम् ” इति कारिका ।

रामः—विवरणमपि क्रियतां कृपया ।

कृष्णः—यत्र कार्यकारणयोस्सम्बन्धः समवायो भवति, तत्र
कारणं समवायिकारणमिति निगद्यते । पटंप्रति तन्तवः समवायि-
कारणं भवति । यतः अवयविभूतस्य पटस्य अवयवभूतानां तन्तूनाञ्च
सम्बन्धः समवाय एव । एवं घटंप्रति मृत्तिका । एवञ्च जन्यद्रव्यं
सर्वं प्रत्यपि तदवयवस्समवायिकारणमित्यायाति ।

रामः—अवयवापेक्षया अवयविनः पार्थक्यविरहात् कथमिदं
सम्बन्धादिवर्णनमुपपद्यते । विभिन्नयोः खलु वस्तुनोस्सम्बन्धकी-
र्तनं युज्येत ।

कृष्णः—सत्यम् । अवयवी अवयवादत्यन्तभिन्न इति नैयायिकानां मतम् । अतस्तयोः पार्थक्यमङ्गीकृत्य सम्बन्धादिवर्णनं नानुपपन्नमिति विद्धि ।

रामः—तथा वा ? बद्धोयमञ्जलिः । उच्यतामुपरिष्ठात् ।

कृष्णः—द्रव्येषु समुत्पद्यमानं गुणक्रियादिकंप्रति द्रव्याणि समवायिकारणं भवन्ति । यतस्तयोरपि समवाय एव सम्बन्धः । हरिद्रायां सुधायास्संयोगेन शोणरूपं सञ्जायते ; तद्रूपं प्रति हरिद्रा समवायिकारणम् । आम्रफलादिद्रव्यं स्वस्मिन् जायमानं पतनादिकंप्रति च समवायिकारणमिति क्रियायामुदाहरणम् ।

रामः—अनया च रीत्या द्रव्यगुणकर्मसु त्रिष्वपि द्रव्यमेव समवायिकारणमिति फलति हि । अतस्समवायिकारणत्वं द्रव्याणामसाधारणो धर्म इति द्रव्याणां लक्षणमिति सुवचं वा ?

कृष्णः—सुष्ठु गृहीतं त्वया । सुवचमेव तथा । समवायिकारणत्वं द्रव्यस्यैव सखे ।

रामः—इतः परमसमवायिकारणमधिकृत्याभिधीयताम् ।

कृष्णः—जन्यद्रव्यंप्रति अवयवयोरवयवानां वा संयोगोऽसमवायिकारणम् । यथा घटंप्रति कपालद्वयस्य संयोगः, पटंप्रति च तन्तूनां संयोगोऽसमवायिकारणम् । समवायसम्बन्धेन कार्यं यत्र निष्पद्यते, तत्र समवायेनैव कारणस्यापि वर्तने सति असमवायिकारणत्वव्यवहार इति सामान्यनियमः । पटस्तन्तुषु समवायेन सञ्जायते ; तन्तुषु तन्तुसंयोगोपि समवायेन वर्तते इति पूर्वोक्तोदाहरणे सामान्यनियमस्य सङ्गतिः ।

रामः—एकस्मिन् द्रव्ये वर्तमानो गुणः क्रिया वा यदा तस्मिन्नेव वस्तुनि गुणान्तरं क्रियान्तरं वा जनयति, तदा कारणीभूतयोर्गुणक्रिययोरसमवायिकारणत्वं सम्भवतीति सिद्धं भवतीति मन्ये ।

कृष्णः—तथैव । गुणाद्गुणान्तरोत्पत्तिस्थलं जानासि वा त्वम् ?

रामः—आत्ममनस्संयोगादात्मनि ज्ञानोत्पत्तिर्भवति खलु ।

कृष्णः—गुणात् क्रियोत्पत्तेरुदाहरणं जानासि वा ?

रामः—गुरुत्वाद्धेतोः फलादीनां पतनं भवतीति क्रियाया गुणादुत्पत्तिमपि जाने । सर्वेष्वपेक्षु दृष्टान्तेषु कारणभूतानां तत्तद्गुणक्रियाणामसमवायिकारणत्वं च विज्ञातम् ।

कृष्णः—सखे ! प्रकारान्तरेणाप्यसमवायिकारणत्वं सम्भवतीति जानीहि ।

रामः—तत् कथमिव ?

कृष्णः—अवयवगतो हि गुणोऽवयविगतं गुणं जनयतीति नैयायिकानामभ्युपगमः । तन्तूनां शुक्लतायां पटस्यापि शुक्लिमा संदृश्यते । तादृशावयवगुणस्य यत्कारणत्वं तदसमवायिकारणत्वमिति च व्यवहारः । तथाच द्रव्यं प्रति अवयवसंयोगः, द्रव्यवृत्तिगुणकर्मणी प्रति तद्द्रव्यस्थगुणकर्मन्तरम्, अवयविगुणं प्रति अवयवगुणश्च कारणं भवत्यसमवायिविधयेति संक्षेपः ।

रामः—यथा समवायिकारणत्वं द्रव्यस्यैवेत्युक्तम्, तथा असमवायिकारणत्वं गुणकर्मणोरेवेति नियमश्च मया गृहीतो भवति ।

कृष्णः—नियम एवायम् । “ गुणकर्ममात्रवृत्ति ज्ञेयमथाप्यसमवायिहेतुत्व ” मिति हि कारिकापि ।

रामः—अयि ! किन्नाम निमित्तकारणम् ?

कृष्णः—समवायिकारणादसमवायिकारणाच्चव्यतिरिक्तं कारणं निमित्तकारणमिति व्यपदिश्यते । यथा कुलालो घटस्य, तन्तुवायश्च पटस्य, एवमीश्वरः प्राणिनामदृष्टश्च कार्यसामान्यं प्रति निमित्तकारणं सम्पद्यत इति स्वयमूह्यताम् ।

रामः—निमित्तकारणत्वं तु प्रायस्सर्वेषामपि सम्भवती-
त्युक्तं भवति भवता । किमेवमेव ?

कृष्णः—अथ किम् ।

रामः—एकं वस्तु वस्त्वन्तरं प्रति कारणं भवतीति कथमव-
गम्यते ? कथ्यतामवगमप्रकारः ।

कृष्णः—अन्वयव्यतिरेकसहचारदर्शनेन तदवगम्यत इति
तार्किकाः कथयन्ति ।

रामः—अन्वयसहचारः कीदृशः ? व्यतिरेकसहचारः कीदृशः ।

कृष्णः—तत्सत्त्वं तत्सत्त्वमन्वयसहचारः । यथा तन्तुतन्तु
वायादिसामग्रीसत्त्वे पटसत्त्वम् । मृत्तिकाकुलालादिसामग्रीसत्त्वे घ-
टसत्त्वम् । तदभावे तदभावो व्यतिरेकसहचारः । दृश्यते हि ता-
दृशसामग्रीभिरहे सति पटाद्यभावश्च ।

रामः—एवमन्वयव्यतिरेकसहचारशालित्वमेव कारणत्वमि-
त्येतावन्मात्रमेव निरवद्यं लक्षणं भवति वा ?

कृष्णः—अन्वयेन व्यतिरेकेण च सहचारशालीनि कार्योत्प-
त्तिस्थले नियमेन पूर्वकाले विद्यमानानि च वस्तूनि कारणतां भजन्त
इति वक्तव्यम् । नियमेनेत्युक्त्या क्वचित् कार्यनिष्पात्तौ यादृच्छिक-
तया सहकारितामापद्यमानानि वस्तूनि व्युदस्यन्ते ।

रामः—किञ्चिद्विरले कृते सत्येव विषयोऽयं मम मनसि
लङ्घनो भविष्यति । अहमश्रुत एव स्वल्पहम् ।

कृष्णः—विबुधोमितावत् । कुत्रचित् स्थलविशेषे मृदानयना
श्रुपयोगितया घटंप्रति जनकतां भजन्नपि रासभो न घटकारणं भ-
वति । रासभं विनापि मृदानयनसम्भवेन नियतपूर्ववर्तित्वायोगात् ।

रामः—पूर्वोक्तसहचर्यसहितानां सर्वेषामपि वस्तूनां कारण-

त्वाभ्युपगमे कृते, घटादिकार्योत्पत्तिस्थले गगनादिसद्भावस्य निय-
तत्वेन तेषामपि कारणत्वमङ्गीकरणीयं भवेत् खलु । किमेवमङ्गी-
करणीयमेव ?

कृष्णः—पूर्वोक्तसाहचर्यसहितान्यपि कतिचिदुदासीनवस्तूनि
कार्याधिकरणे कामं सत्तां लभेरन्नपरिहरणीयतया; तथापि न तेषां
कारणत्वं व्यवहरन्ति प्रामाणिकाः । तादृशानां पदार्थानामन्यथा-
सिद्धत्वव्यवहारश्शास्त्रे सिद्ध इति विद्धि । घटोत्पत्तिस्थले दण्डादि-
कारणसत्त्वस्याऽवज्ञेनीयतया तेन कारणेन सह सन्ततमपि सञ्चरतां
दण्डत्वदण्डरूपादीनां सत्यपि घटपूर्वभावित्वनियमे घटकारणता
नास्ति, अन्यथासिद्धत्वात् -- इति च प्रामाणिकानामभ्युपगमः ।

रामः—सखे ! कार्यकारणभावविषये कारणभेदविषये का-
रणत्वनिर्णयविषये च एतावता बोधितेन पर्याप्तम् । इतःपरमन्य-
स्मिन् विषये वक्तव्यमुच्यताम् ।

कृष्णः—सप्तानामपि पदार्थानां मध्ये बुद्धेः प्रपञ्चायैव मही-
यान् यत्न आस्थितस्तार्किकवरेण्यैः । अतस्तत्र विषये गुणान्तरापेक्षया
विशेषतो वक्तव्यं सुबहु विद्यते ।

रामः—तर्हि तत्र प्रवर्त्यतां प्रियसखेन जिहा ।

कृष्णः—ज्ञानंतावत् स्मृतिरनुभवश्चेति द्वेधा विभज्यते । स-
कृदवलोकितस्य अनुमितस्य श्रुतस्य वा यत् कालान्तरे जायमानं
स्मरणं ' घटमहं स्मरामी ' त्यादिप्रतीतिसिद्धम्, तदेव स्मृतिरित्यु-
च्यते । स्मृतिभिन्नं ज्ञानमनुभवः ।

रामः—अनुभवात्मकस्य ज्ञानस्य प्रकारः किं नोपपादयितुं
शक्यते प्रियवयस्येन?

कृष्णः—कुतो न शक्यते, “ घटमहं साक्षात्करोमि—बहिः
मनुमिनोमि—स्वर्गं शृणोमी ” त्यादिरूपो ! बहुप्रकारस्सम्भवत्य-
नुभवः ।

रामः—अनुभवस्य प्रकारास्सन्तु नाम भूयांसः ; तस्य कति
सन्ति जातिभेदाः ?

कृष्णः—प्रत्यक्षम् अनुमितिः उपमितिः शाब्दबोध इति च-
त्वारो जातिभेदा अनुभवस्य । तेषु च प्रत्यक्षस्य करणमिन्द्रियाणि ।
अनुमितेः करणं व्याप्तिज्ञानम् । उपमितेस्सादृश्यज्ञानम् । शाब्द-
बोधस्य शब्दज्ञानञ्च ।

रामः—एतेषां स्वरूपमुदाहरणादिकं च शुश्रूषतेऽयं जनः ।

कृष्णः—श्रावयामि तावत् क्रमशः । प्रथमतः प्रत्यक्षमधि-
कृत्य प्रोच्यते । चक्षुरादीनां षण्णामिन्द्रियाणां घटादीनामर्थानां च
सम्बन्धेन जायमानं ज्ञानं प्रत्यक्षमित्यभिधीयते ।

रामः—चक्षुरादीनि पञ्च ज्ञानेन्द्रियाणीति मया विज्ञातमे-
तावता कालेन । इदानीं तु ‘ षण्णामिन्द्रियाणां ’ मिति कथयता
भवता षष्ठमिन्द्रियं किमभिप्रेतमिति जिज्ञासे ।

कृष्णः—“ चक्षुः श्रोत्रं घ्राणजिह्वे त्वङ्मानश्चेन्द्रियाणि षट् ।
ज्ञानोत्पत्तिनिमित्तत्वात् ज्ञानेन्द्रियपदास्पदम् ॥ ” इति कारिकां
विद्धि ।

रामः—ज्ञातार्थोऽस्मि । उच्यतामुपरिष्ठात् ।

कृष्णः—तत्र चक्षुषा त्वचा च द्रव्याणां प्रत्यक्षमुपजायते ।
श्रोत्रं घ्राणं जिह्वा च न द्रव्यग्राहकाणि । तानि पुनः शब्दादीन्
गुणान् तद्गतान् जातिविशेषांश्च गृह्णन्ति । येनेन्द्रियेण यद्गृह्यते
तेनैवेन्द्रियेण तन्निष्ठा जातिस्तदभावश्च गृह्यत इति नियमः ।

रामः — अनुभवसिद्धश्चायमर्थ इति मन्ये । न हि रूपग्राहका-
च्चक्षुषोऽन्येन केनापीन्द्रियेण नीलत्व तितत्वादिजातिः नीलाद्यभावो
वा ग्रहीतुं शक्यते ।

कृष्णः — एवमेतत् । तथा च तत्तदिन्द्रियग्राह्यगुणगता जा-
तयः तत्तद्गुण भावश्च तदिन्द्रियमात्रेण गृह्यन्ते इति शब्दाद्यभा-
वोपि श्रोत्रादिमात्रगोचर इति फलितम् । अन्तःकरणापरपर्यायभूतं
मनःपुनः आत्मानमत्मवृत्तीन् प्रत्यक्षयोग्यान् सुखदुःखादींश्च गृ-
ह्यजाति । आत्मप्रत्यक्षे असंधारणकारणमन्तःकरणम् ,
प्रत्यक्षसामान्ये इत्येव न, अपि तु ज्ञानसामान्ये साधारणं कारणं
भवति । आत्मा मनसा संयुज्यते, मन इन्द्रियेण, इन्द्रियमर्थेन,
ततः प्रत्यक्षमिति प्रत्यक्षजननक्रमे तार्किकाणां प्रवादः ।

रामः — ' संयुज्यते ' इत्यस्य संयोगसम्बन्धावच्छिन्नवृत्तित्व
मर्थो वा ?

कृष्णः — न । सम्बध्यते इति केवलमर्थः । तेन यादृशविषये
इन्द्रियस्वार्थेन समवायस्सम्बन्धः तत्रापि न नियमभङ्गः । एष च
क्रमो बाह्यप्रत्यक्ष एव, अन्तरप्रत्यक्षे तु ' आत्मा मनसा संयुज्यते,
ततः प्रत्यक्षम् ' इत्येवापेक्ष्यते ।

रामः — प्रत्यक्षज्ञाने सहकारितयाऽवतिष्ठमान इन्द्रियस्याऽर्थेन
सह सम्बन्धः खलु ।

कृष्णः — आम् । स एव सन्निकर्ष इति व्यपदिश्यते ।

रामः — स च कतिविधः ?

कृष्णः — स तु षोडश विभज्यते नैयायिकैः । संयोगः, संयुक्त
समवायः, संयुक्तसमवेतसमवायः, समवायः, समवेतसमवायः, वि-
शेषणविशेष्यभावश्चेति षडिन्द्रियार्थसन्निकर्षाः प्रत्यक्षे सहकुर्वन्ति ।

रामः - कतमस्मिन् प्रत्यक्षे कतमस्सन्निकर्षस्सहकारी भवतीति जिज्ञासे । विविच्योच्यताम् ।

कृष्णः—तत्र द्रव्यप्रत्यक्षे-घटादीनां बाह्यद्रव्याणामात्मन-
श्चाभ्यन्तरद्रव्यस्य प्रत्यक्षे संयोगस्सन्निकर्षः । इन्द्रियाणामपि द्र-
व्यान्तर्गतत्वेन द्वयोर्द्रव्ययोस्संयोगस्यैव सम्बन्धतासम्भवात् । द्रव्यस-
मवेतानां गुणक्रियाजातीनां प्रत्यक्षे संयुक्तसमवायः । द्रव्यसमवेत-
गुणादिषु समवायेन विद्यमानानां रूपत्वनीलत्वादिधर्माणां प्रत्यक्षे
संयुक्तसमवेतसमवायः । श्रोत्रेण शब्दप्रत्यक्षेऽपरं समवायस्सन्निकर्षः ।
श्रोत्रं नाम कर्णशकुलीदेशवर्ति आकाशमेव । आकाशस्य च श-
ब्देन समवायस्सम्बन्धो गुणगुणिभावात्प्राप्नोति । शब्दवृत्तिधर्माणां
शब्दत्व कत्व खत्वादीनां प्रत्यक्षे च समवेतसमवायः । तदेवं चतुर्थं
पञ्चमसन्निकर्षौ शब्दतत्समवेतधर्मयोः प्रत्यक्षे केवलमुपाकुर्वते ।
नयुनरन्यत्र कुत्रापि । अभावस्य प्रत्यक्षे तु विशेषणविशेष्यभावस्स-
म्बन्धः । भूतले घटाभाव इति प्रत्यक्षे सति अभावस्य विशेष्यता,
भूतलं घटाभाववदिति प्रत्यक्षे तस्य विशेषणताचेत्यवसेयम् । अत्रेमाः
कारिकाः परिचिन्तय—“ द्रव्यग्रहस्तु संयोगात् , संयुक्तसमवा-
यतः । द्रव्येषु समवेतानाम् , तथा तत्समवायतः ॥ तत्रापि समवे-
तानाम् , शब्दस्य समवायतः । तद्गृहीतानां समवेतसमवायेन तु ग्रहः ।
विशेषणतया तद्वदभावानां ग्रहो भवेत् ॥ ” इति ।

रामः—सखे ! लौकिकप्रत्यक्षमलौकिकप्रत्यक्षं चेति मया
द्विविधं श्रुतचरम् । तत्र किञ्चिद्विवरणं कुरु ।

कृष्णः—इदानीमुपपादिता एते सन्निकर्षा लौकिकसन्निकर्षा
इत्युच्यन्ते । एतज्जन्यं प्रत्यक्षं लौकिकप्रत्यक्षमिति च प्रतिपाद्यते ।

अलौकिकप्रत्यक्षं तु किञ्चिद्गहनतरमिति नात्यन्तमुपयोगीति च कृत्वा सम्प्रति तत्रोदासे ।

रामः—अस्तु । प्रत्यक्षविषयक उपदेशः परिसमाप्तो वा ?

कृष्णः—अलमेतावता कथितेनेति मन्ये । लौकिकप्रत्यक्षज्ञाने चक्षुरादीनीन्द्रियाण्यसाधारणकारणानि । सन्निकर्षश्च तेषां व्यापारः । प्रत्यक्षज्ञानकारणभूतानीन्द्रियाणि च क्वचित् प्रत्यक्षशब्देन व्यवह्रियन्ते इति प्रत्यक्षविषयकोपदेशमुपसंहरामि ।

रामः—सखे ! कृष्ण ! इतःपरमनुमिति मधिकृत्य प्रोच्यताम् । अत्रैव हि तार्किकाणामुत्साहः ।

कृष्णः—शृणु वच्मि । ज्ञातेन अज्ञातस्य वस्तुनो ज्ञानमनुमितिः । यथा—पर्वते धूमं दृष्ट्वा तत्र वह्नेरपि सद्भावो निश्चीयते, साऽनुमितिः ।

रामः—स्तनितं निशम्य गृहान्तस्स्थितस्यापि गगने मेघप्रादुर्भावनिश्चयो जायते खलु ; साप्यनुमितिरेव वा ?

कृष्णः—अथकिम् ।

रामः—अनुमितौ कस्य कस्य वस्तुनोऽस्त्यावश्यकता ?

कृष्णः—सर्वास्वप्यनुमितिषु त्रीणि वस्तून्यवश्यमपेक्षितानि । पक्षः साध्यं हेतुरिति च तेषां नामानि । यस्मिन् वस्तुनि किञ्चिदस्तीत्यनुमीयते स पक्षः । पर्वते वह्निरनुमीयते चेत् पर्वतः पक्ष इत्युच्यते । यत् अपूर्वतया ज्ञायतेऽनुमानेन, तत् साध्यम् । पर्वतो वह्निमानित्यनुमितौ वह्निस्साध्यमित्युक्तं भवति । यस्य ज्ञानं साध्यानुमितिं जनयति स हेतुः । धूमेन दृष्टेन वह्नेरनुमितौ धूमो हेतुरित्युक्तं भवति । हेतुसाध्ययोर्व्याप्तिज्ञानादनुमतिरुत्पद्यत इति तज्ज्ञानमेवानुमितौ करणं भवति । तस्य चाऽनुमानमिति नामान्तरम् ।

रामः—का नाम व्याप्तिः ?

कृष्णः—उच्यते । हेतुसाध्ययोस्साहचर्यनियम एव व्याप्तिः । यत्रयत्र हेतुर्वर्तते तत्रतत्र साध्यं वर्तत इत्यन्वयसाहचर्यमन्वयव्याप्तिरित्युच्यते । यत्र साध्यस्याभावः तत्र हेतोरप्यभाव इति व्यतिरेकव्याप्तिः ।

रामः—एतादृशव्याप्तिद्वयं किं सर्वेष्वनुमितिस्थलेषु सङ्घटते ?

कृष्णः—यदि बह्वेस्साध्यत्वं धूमस्य हेतुत्वं च भवति तर्हीदृशं व्याप्तिद्वयमपि धूमे संघटते । अस्ति हि ' यत्रयत्र धूमस्तत्रतत्राग्नि ' रिति नियमः । तथैव ' बह्व्यभावे धूमाभाव ' इति नियमश्च । साध्यव्याप्तिविशिष्टो हेतुः पक्षे वर्तत इति ज्ञानमनुमितेः पूर्वमपेक्ष्यते । अस्य च ज्ञानस्य परामर्श इति संज्ञा । तथा च अनुमितौ व्याप्तिज्ञानं कारणम् ; परामर्शस्तद्व्यापार इत्यायातम् । बहुशस्साहचर्यदर्शनेन बह्विधूमयोर्व्याप्तिं गृहीतवान् पुमान् यदा पर्वते धूमं पश्यति, तदा व्याप्तिस्तस्य स्मृतिपथमारोहति । तदेव व्याप्तिस्मरणं ' बह्विव्याप्तिविशिष्टधूमवान् पर्वत ' इति परामर्शं पुरस्कृत्याऽनुमितिं जनयतीति तस्यानुमितौ करणत्वं सम्पद्यते ।

रामः—एतच्च, ' व्यापारवदसाधारणकारणं करण ' मिति मतमनुसृत्योच्यत इति मन्ये । येषां तु ' कार्याव्यवहितपूर्ववर्ति कारणं करण ' मित्यभ्युपगमः, तन्मते परामर्श एवानुमितौ करणमिति वक्तुं शक्यते खलु ?

कृष्णः—आम् । शक्यत एव ।

रामः—अनुमितौ योषिकोपि भेदो वर्तते न वा ?

कृष्णः—अनुमितेस्तावत् फलप्रयुक्तो भेदो द्विधा भवति । साध्यनिश्चय एव ह्यनुमितेः फलम् ; तच्चेत्फलं स्वयमेव व्याप्तिं गृही-

स्वा हेतुदर्शनेन साध्यं निश्चिन्वानस्य पुंसस्सम्भवति, तर्हि तस्यानु-
मितिः स्वार्थानुमितिरित्युच्यते । यत्र तु स्वयं वह्निमनुमितवतः पर-
बुबोधयिषया वाक्यप्रयोगेण परस्यानुमितिर्जायते, सा परार्थानुमितिः ।

रामः—तथाच स्वार्थं परार्थं चेत्यनुमानमपि द्विविधं सम्प-
द्यत इत्युक्तं भवति । तत्र स्वार्थानुमितेरुत्पत्तिक्रमः प्रथमं प्रदर्शित
एवाभूत्तत्रभगता । परार्थानुमितौ तु योऽपेक्ष्यते वाक्यप्रयोगः तस्य
स्वरूपं निरूप्यतामित्यर्थः ।

कृष्णः—परार्थानुमितये प्रयुज्यमानस्य वाक्यसमूहस्य पञ्च
सन्त्ययवाः । अतस्त पञ्चावयववाक्यमित्यभिधीयते ।

रामः—के ते पञ्चावयवाः ?

कृष्णः—प्रतिज्ञा, हेतुः, उदाहरणम्, उपनयः, निगमनं चे-
त्यावयवाः पञ्च ।

रामः—क्रमेण विवरणं क्रियताम् ।

कृष्णः—पक्षस्साध्यवानिति वचनं प्रतिज्ञा । पर्वतो वह्निमा-
निति वाक्यं प्रतिज्ञा भवति । साध्यसाधकस्य हेतोः प्रतिपादनं
हेतुः । एतच्च प्रायेण पञ्चम्यन्तं भवति । धूमवत्त्वादिति वाक्यं हेतु
भवति । (तद्वत्त्वं च तदेवेति न्यायेन ' धूमात् ' इतियावत् ।)

रामः—मधो काचिदियमाशङ्काऽङ्कुरति मम । “ धूमवत्त्वा-
दिति वाक्य ” मिति यदिदानीं प्रियमित्रेण प्रयुक्तम्, तत् कथमुप-
पद्यते ? पदमात्रं खलु तत् । पदसमूह एव हि वाक्यम् । धूमवत्त्वा-
दित्येकमात्रं पदं कथं वाक्यं भवेदिति ।

कृष्णः—साधु पृष्टम् । प्रष्टव्यमेतत् । नैयायिकानां मते
एकमपि सुबन्तं तिङन्तं वा वाक्यं भवति । वाक्यं पदसमूह इति
न विरुद्धयते । शन्मते अर्थबोधनसमर्थं सर्वमपि पदं भवति । न तु

‘ सुप्तिङन्तं पद ’ मिति तेषामभ्युपगमः । तथाच प्रकृतिः प्रत्ययश्च पृथक्पदे स्यातामिति केवलसुबन्तस्यापि वाक्यत्वमव्याहतमिति विद्धि ।

रामः—सन्तुष्यामि । उपरिष्ठादभिधेहि ।

कृष्णः—हेतुसाध्ययोर्व्याप्तिप्रदर्शकं वाक्यमुदाहरणम् । “यो यो धूमवान् स वह्निमान् ; यथा महानस ” इत्युदाहरणवाक्यम् । उदाहरणवाक्ये व्यप्तेर्दृष्टान्तोप्यन्तर्भवति । व्याप्तिविशिष्टहेतोः पक्षवृत्तित्वं बोधयद्वाक्यमुपनयः । ‘ तथा चायम् ’ इत्युपनयस्वरूपम् । ‘ तथा ’ इत्यस्य वह्निव्याप्यधूमवानित्यर्थकतया उपनयस्य व्याप्तिविशिष्टहेतुमत्पक्षबोधकता । हेतुसत्त्वात्साध्यविशिष्टः पक्ष इति प्रतिपादयद्वाक्यं निगमनम् । “ तस्मात्तथा ” इति निगमनशरीरम् । वह्निव्याप्यधूमवत्त्वादयं वह्निमानिति तदर्थः ।

रामः—एतावता मया ज्ञातमनूद्यते ;—‘ पर्वतो वह्निमान्, धूमवत्त्वात् ; यो यो धूमवान् स वह्निमान्, यथा महानसः ; तथा चाऽयम्, तस्मात्तथा ’ इति समग्रस्य पञ्चावयववाक्यस्य शरीरं सम्पद्यत इति ।

कृष्णः—सम्यगेव गृहीतं सुहृदा । साधु । एतादृशवाक्यप्रयोगजन्या चानुमितिः परार्थानुमितिरिति व्यवह्रियते । अनयैव रीत्या स्थलान्तरेष्वपि पञ्चावयववाक्यं स्वयं रचनीयमिति दिक् ।

रामः—सखे ! किमस्ति कश्चन भेदो हेतूनाम् ?

कृष्णः—हेतूनां तावद्व्याप्तिप्रयुक्तः प्रभेदस्त्रिविधो भवति । अन्वयव्यतिरेकी, केवलान्वयी, केवलव्यतिरेकी चेति त्रिविधा हेतवः ।

रामः—भवतैव सम्यग्विवरणं कर्तव्यम् । अन्यथा तु न किमपि बुद्धिविषयो भवेत् ।

कृष्णः—विवृणोमि सखे ! । येषां हेतूनामन्वयव्याप्तिर्व्यतिरेकव्याप्तिश्च भवतः, ते अन्वयव्यतिरेकिणः, बह्वौ साध्ये धूमात्मको हेतुरन्वयव्यतिरेकी भवति ।

रामः—‘ यत्र धूमस्तत्राग्निः, यथा महानसे ; यत्र बह्व्य-
भावस्तत्र धूमाभावो यथा महाहृदे ’ इति द्विविधाया अपि व्योप्ते-
स्तत्र सम्भवादेवमुक्तमिति ज्ञातं मया । उच्यतामुपरिष्ठात् ।

कृष्णः—येषां हेतूनामन्वयव्याप्तिरस्ति, व्यतिरेकव्याप्तिः परं
नास्ति, ते केवलान्वयिनः । यथा घटो वाच्यो ज्ञेयत्वादित्यत्र
वाच्यत्वे साध्ये ज्ञेयत्वं केवलान्वयी हेतुः ।

रामः—तत्र हि ‘ यत्रयत्र ज्ञेयत्वं तत्रतत्र वाच्यत्वम्, यथा
पटादौ ’ इत्यन्वयोदाहरणं सम्भवति । ‘ यत्र वाच्यत्वाभावः तत्र
ज्ञेयत्वाभाव ’ इति तु न सम्भवति । सर्वस्यापि वस्तुजातस्य वा-
च्यत्वेन वाच्यत्वाभावस्य कुत्राप्यप्रसिद्धतया गगनकुसुमसोदरत्वात् ।
अतस्तत्र व्यतिरेकव्याप्तिर्नास्तीत्यवगतम् । उपरिष्ठादुदीर्यताम् ।

कृष्णः—अत्रैव किञ्चिदवधेहि । वाच्यं ज्ञेयत्वादित्यत्र सा-
ध्याभाव इव हेत्वभावोप्यप्रसिद्धः । परन्तु हेतोः केवलान्वयित्वं
प्रति सर्वदा तन्नापेक्ष्यते । अतो घटो वाच्यो द्रव्यत्वादित्यादावपि
साध्याभावाप्रसिद्धिमात्रेण हेतोः केवलान्वयित्वं सम्भवतीति
विज्ञेयम् ।

रामः—अथ केवलव्यतिरेकिविषयः कथ्यताम् ।

कृष्णः—येषां हेतूनां व्यतिरेकव्याप्तिरस्ति, अन्वयव्याप्तिस्तु
नास्ति, ते केवलव्यतिरेकिणः । यथा—‘ पृथिवी जलादिसकलवस्तु-

मिन्ना, गन्धवत्त्वात् इत्यत्र गन्धवत्त्वं केवलव्यतिरेकि ।

रामः—‘यत्र जलादिभेदाभावः तत्र गन्धाभावः, यथा जले’ इति व्यतिरेकव्याप्तिस्तत्र सम्भवति । ‘यत्र गन्धस्तत्र जलादिभेद’ इति तु न संघटते । पृथिवीव्यतिरिक्तस्य कस्यचिद्गन्धवतो वस्तुनोऽसत्त्वात् दृष्टान्ताभावेन तादृशव्याप्तिग्रहासम्भवात्—इति गृहीतं मया ।

कृष्णः—अत्र चावधेहि । इदं पक्षव्यतिरिक्तस्यैव दृष्टान्तत्वमित्यभिप्रायेण । यदि तु पक्षैकदेशस्य घटादेर्दृष्टान्तत्वमनुमन्यते, तर्ह्यत्राप्यन्वयव्याप्तिस्सम्भवितुमर्हति खलु । अस्त्वेतत् । सखे ! पक्षसपक्षविपक्षानधिकृत्य सम्प्रति किमपि सारतमं वच्मि, निशमया ।

रामः—सखे ! प्रागेव प्रत्यपादि खलु भवता—‘यस्मिन् वस्तुनि किञ्चन वस्त्वन्तरमनुमीयते तत् पक्षसंज्ञ’ मिति ।

कृष्णः—शृणु तावत् ; पक्षत्वं तावद्बहुधा निरुच्यते नैयायिकैः । तत्र ‘सन्दिग्धसाध्यवान् पक्ष’ इत्येकं निर्वचनम् । पर्वतादौ बह्व्यनुमितेः पूर्वं साध्यं सन्दिग्धमेवेति तस्य पक्षत्वोपपत्तिः ।

रामः - एतच्च पक्षत्वं क्वचिद्घटयितुं न शक्यत इति मन्ये । यत्र स्तनितेन मेघानुमितिर्भवति, तत्र साध्यसन्देहस्यैवानुत्पत्तेः ।

कृष्णः—सत्यमेतत् ; अत एव प्रकारान्तरेण पक्षत्वं निर्वचनीयं भवति । ‘सिद्धयभाववान् पक्ष’ इति निर्वचनं स्वीक्रियते । यत्र साध्यनिश्चयो न जातः, स सिद्धयभाववानित्यनेन बोध्यते । तथाच स्तनितेन मेघानुमितिस्थलेऽपि अनुमितेः पूर्वं सिद्धयभावसत्त्वात् तत्रापि पक्षत्वं घटते ।

रामः—क्वचित्सत्यपि प्रकारान्तरेण साध्यनिश्चये पुनरपि सत्यामनुमितीच्छायामनुमितिर्जायत इति तार्किकाणां प्रवाद इति श्रुतं पूर्वं मया ; किमत्र तत्त्वम् ?

कृष्णः—सत्यमेतत् । “ प्रत्यक्षपरिकलितमप्यर्थमनुमानेन
बुभुत्सन्ते तर्करसिकाः ” इति कस्यचित्तार्किकपरिवृढस्य सूक्तिमह-
मपि स्मरामि । वह्नेर्दर्शनानन्तरमपि ‘ धूमेन वह्निमनुमिनुया ’ मि-
तीच्छा यदि जायते, तर्हि वह्न्यनुमितिरूपद्यत इति सिद्धान्तः ।
अतः सिषाधयिषापि पक्षतां सम्पादयति ।

रामः—एवञ्च, यत्र सिषाधयिषासिद्ध्यभावयोरन्यतरद्वर्तते,
सोऽयं पक्ष इति पर्यवसितं भवति खलु ।

कृष्णः—आम् । अनुमित्युद्देश्यत्वं पक्षत्वमित्यप्याचक्षते ।
‘ पर्वतो वह्निमा ’ नित्यनुमितौ पर्वत उद्देश्यः ; वह्निर्विधेयः ।
तथाच पर्वतोद्देश्यकवह्निविधेयकानुमितिरिति तां ब्रुवन्ति । अस्तु ।
अथ सपक्षमधिकृत्य किञ्चिदभिदधानि शृणु । यत्र साध्यं निश्चितं
स सपक्षः । यथा वह्नौ साध्ये महानसादिः । अन्वयव्याप्तौ सपक्षो
दृष्टान्तभावं भजते । ‘ यत्र धूमस्तत्राग्निः, यथा महानसे ’ इति च
तदभिलापेन स्पष्टमिदम् ।

रामः—यत्र साध्याभावो निर्णीतः स विपक्ष इति मन्ये ।

कृष्णः—तथैव; यथा वह्नौ साध्ये दूदादिः ।

रामः—सपक्षोऽन्वयव्याप्तौ दृष्टान्तभावं भजते यथा, तथा
विपक्षो व्यतिरेकव्याप्तौ दृष्टान्तभावं भजत इति मन्ये ।

कृष्णः—तथैव । ‘ यत्र वह्निर्नास्ति, तत्र धूमोऽपि नास्ति
यथा दूदे ’ इति व्यतिरेकव्याप्तेरभिलापः ।

रामः—किं सर्वेष्वप्यनुमानेषु पक्षसपक्षविपक्षास्सम्भवन्ति ?

कृष्णः—न न । अन्वयव्यतिरेकिणि हेतौ पक्षस्सपक्षो वि-
पक्ष इति त्रयोप्येते सम्भवन्ति । केवलान्वयिनि साध्याभावस्याप्र-
सिद्ध्या विपक्षो नास्ति, इतरौ स्तः । केवलव्यतिरेकिणि तु अनु-

मितेः पूर्वं साध्याप्रसिद्ध्या सपक्षो नास्ति, परौ स्त इति संक्षेपः ।

रामः—इतःपरं हेत्वाभासानधिकृत्य व्याहरतु तत्रभवान् ।

कृष्णः—व्याप्तिविशिष्टस्य हेतोः पक्षवृत्तित्वज्ञानादनुमितिरु-
त्पद्यत इति प्रत्यपादि किल । वस्तुतो व्याप्तिपक्षवृत्तित्वाभ्यां रहि-
तस्यापि हेतोस्तद्वत्ताभ्रमेण यद्यनुमितिर्जायते तर्हि सा न प्रमाणं भ-
वति । तथाविधानुमितिजनकश्च हेतुः हेत्वाभास इत्युच्यते ।

रामः—यतस्स आपातमात्रेण हेतुरिव भासते तत एव हे-
त्वाभास इति नामधेयमभूदिति मन्ये ।

कृष्णः—तथैव । एतादृशा हेतवः पञ्चधा विभक्ता नैया-
यिकैः । अनेकान्तः, विरुद्धः, सत्प्रतिपक्षः, असिद्धः, बाधितः इति
पञ्चविधा हेत्वाभासः ।

रामः—सव्यभिचार इति कश्चन हेत्वाभासो मया श्रुतचरः ।
स किं श्रीमता न प्रत्यपादि ?

कृष्णः—आदितः ‘ अनेकान्त ’ इति मया प्रोक्तं खलु । स-
स्यैव सव्यभिचार इति नामान्तरम् ।

रामः—तथा वा ? प्रसीदतु भवान् । एषां लक्षणोदाहरणे
श्रोतुमिच्छामि ।

कृष्णः—तत्र प्रथमस्यानेकान्तस्य हेतोः साधारणः, असा-
धारणः, अनुपसंहारीति सन्ति त्रयोऽवान्तरभेदाः ।

रामः—तेषामपि विवरणं कामये ।

कृष्णः—साध्याभाववति वस्तुनि वर्तमानो हेतुस्साधारणो
भवति । पर्वतो वह्निमान् ज्ञेयत्वादित्यादिकं तदुदाहरणम् । अत्र
हेतुभूतं ज्ञेयत्वं वह्न्यभाववति दूदेपि वर्तत इति तस्य साधारणत्वम् ।
सर्वेषु सपक्षेष्वविद्यमानः पक्षमात्रवृत्तिर्हेतुरसाधारणः ; शब्दो नि-

त्यश्शब्दत्वादिति तदुदाहरणम् । अत्र नित्यत्वं साध्यम् । तच्च गगनादौ निश्चितमिति गगनादयस्सपक्षाः । शब्दत्वात्मको हेतु-
स्तेषु कुत्रापि न वर्तते ; तस्य शब्दमात्रवृत्तित्वात् । अतस्तस्या
ऽसाधारणत्वम् ।

रामः—तार्किकाश्शब्दस्याऽनित्यत्वं सिद्धान्तयन्ति ; अत-
स्तन्मते नित्यत्वसाधकहेतोर्दुष्टत्वमेवोपपादनीयम् । घटो नित्यो
घटत्वादित्यादिकं तु निराक्षेपमुदाहरणं भवतीति मन्मतिः ।

कृष्णः—बुद्धिमानसि । युक्तमेवोक्तम् ।

रामः—सर्वेषु सपक्षेष्वविद्यमानः पक्षमात्रवृत्तिर्हेतुरसाधारण
इति श्रीमता प्रतिपादितम् । वस्तुतः साध्यं यत्रास्ति तत्रावर्तमान-
त्वमेवाऽसाधारणत्वमिति केचिदभिप्रयन्तीति शृणोमि ।

कृष्णः—सत्यमेतत् । केषाञ्चिन्मते तथा भवति । तन्मते
साध्यनिश्चयस्यानपेक्षणात् मूलोक्तमत इव असाधारणस्य कदाचिद्दो-
षत्वं कदाचिद्दोषत्वं च न सम्भवति । तन्मते हि शब्दोऽनित्य-
श्शब्दत्वादिति सद्धेतावपि पक्षे साध्यसंशये सति असाधारण्यं
स्यात् । एतन्मते तन्नास्ति ।

रामः—अथ विव्रियतामनुपसंहारी ।

कृष्णः—यस्य हेतोरन्वयदृष्टान्तो व्यतिरेकदृष्टान्तश्च नास्ति,
सोऽनुपसंहारी । यथा—सर्वमन्वित्यं प्रमेयत्वात् । अत्र सर्वस्यापि
पक्षत्वात् व्याप्तिग्रहोपयोगी दृष्टान्तो न विद्यते । साधारणासाधा-
रणानुपसंहारिषु त्रिष्वपि व्याप्तिज्ञानानुदयात् तद्विशिष्टहेतोः पक्षवृ-
त्तित्वज्ञानमपि नोदेतीति अनुमितेरनुत्पत्तिर्वेदितव्या ।

रामः—अथ विरुद्धः कीदृशो नाम ?

कृष्णः—यत्र साध्यस्य व्याप्तिर्नास्तीत्येव न, प्रत्युत साध्या-
भावस्य व्याप्तिरस्ति च, स विरुद्धः । यथा—घटो नित्यः जन्य-
त्वात् पटवत् । अत्र, यत्र जन्यत्वं तत्र नित्यत्वमिति न सम्भवती-
त्येव न, प्रत्युत यत्र जन्यत्वं तत्र नित्यत्वाभाव इति व्याप्तिर्वर्तते च ।

रामः—एवञ्च, विरुद्धस्य साध्याभावग्राहकतया साक्षादेवा-
नुमितिर्विरोधिता सुवचेति मन्ये ।

कृष्णः—तथैव कथयन्ति । अथ सत्प्रतिपक्षं निरूपयामि
शुणु । यस्य साध्याभावसाधकं हेत्वन्तरं विद्यते स सत्प्रतिपक्षः ।
यथा—शब्दो नित्यः श्रावणत्वात् शब्दत्ववदित्युक्ते, शब्दोऽनित्यः
जन्यत्वात् घटवदिति नित्यत्वाभावसाधकं हेत्वन्तरं जन्यत्वरूपं
वर्तते इति प्रथमस्य हेतोस्सत्प्रतिपक्षता । अयमप्यनुमितिं साक्षादेव
प्रतिबध्नाति ।

रामः—‘ सन् प्रतिपक्षो यस्य ’ [स्वप्रतिभटहेत्वन्तरवान्]
इति व्युत्पत्त्या अन्वर्थं नाम मन्ये । प्रागुक्तविरुद्धापेक्षया अस्य भेदो
दुरूह इति भाति ।

कृष्णः—कथं दुरूहः ? विरुद्धे साध्यसाधकत्वेनोपन्यस्तो
हेतुरेव साध्याभावस्य साधकः । सत्प्रतिपक्षे तु हेत्वन्तरमिति भेद-
स्सुगमो न किम् ?

रामः—सत्यमेतत् । अवहितमिदानीम् । अथ निरूप्य-
तामसिद्धः ।

कृष्णः—असिद्धस्त्रिधा;—आश्रयासिद्धः, स्वरूपासिद्धः,
व्याप्यत्वासिद्धश्च । यस्य पक्ष एवाप्रसिद्धः, स आश्रयासिद्धः । ग-
गनारविन्दं सुरभि—अरविन्दत्वादिति तदुदाहरणम् । अत्र गग-
नारविन्दात्मकः पक्ष एवाप्रसिद्धः । पक्षस्यैवाप्रसिद्धौ हेतोस्तद्वृत्ति-

त्वज्ञानं दूरापास्तमिति अमुष्य दुष्टत्वम् ।

रामः—अथ स्वरूपासिद्धिर्निरूप्यताम् ।

कृष्णः—पक्षे हेतोरवर्तमानत्वं स्वरूपासिद्धिः । शब्दो गुण-
श्चाक्षुषत्वादित्यत्र स्वरूपासिद्धिः । न हि शब्दश्चाक्षुषा गृह्यते ।
अतस्तस्य चाक्षुषत्वमेव नास्ति । अत्रापि हेतोः पक्षवृत्तित्वज्ञानं
नोदेति ।

रामः—सखे ! अत्र किञ्चिदनुयोक्तव्यं प्रतिभाति । न हि
शब्दश्चाक्षुषा गृह्यत इति कथमिदं सुवचम् ? आशीविषो हि चक्षुषैव
खलु शब्दं गृह्णाति । चक्षुश्श्रवा इति हि नामापि तस्य ।

कृष्णः—बुद्धिमानसि । सर्पश्चाक्षुश्श्रवा इत्यहमपि जाने ।
शब्दं चक्षुषैव गृह्णतोपि सर्पस्य शब्दग्रहणकाले परं चक्षुः श्रोत्रसंज्ञां
भजत इति विद्धि । रूपग्रहणकाले तु चक्षुश्चक्षुरेव । शब्दग्रहणकाले
तु श्रोत्रमेव तत् ।

रामः—अन्यत् किमप्युदाहरणमुक्तं चेत् का हानिः ? रूपं
गुणः श्रावणत्वादित्यादिकमपि उदाहरणं भवितुमर्हति खलु ।

कृष्णः—सन्ति कामं परश्शतान्युदाहरणानि । उक्तोदाहरणे
न कापि हानिरित्यवधेहि ।

रामः—व्याप्यत्वासिद्धो निरूप्यताम् ।

कृष्णः—व्याप्तेरभावो व्याप्यत्वाऽसिद्धिः । पर्वतो वह्निमान्
नीलधूमादित्यादिकं तदुदाहरणम् । तत्र धूमे नीलत्वांशस्याऽनावश्य-
कतया तद्रूपेण व्याप्यव्यापकभावो न स्वीकृतः । अत्रापि व्याप्ति-
ज्ञानानुत्पत्त्या तद्विशिष्टहेतोः पक्षवृत्तित्वं न ग्रहीतुं शक्यम् ।

रामः—अथ बाधितो निरूप्यताम् ।

कृष्णः—यत्र पक्षे साध्याभावः प्रमाणान्तरेण निश्चेतुं शक्यते, स बाधितः । दूदो वह्निमान् धूमात् ; वह्निशीतः द्रव्यत्वात्—इत्यादिकं तदुदाहरणम् । दूदे वह्न्यभावः, वह्नौ शीतत्वाभावश्च प्रत्यक्षेण ग्रहीतुं शक्यत इति तत्साधने बाधितत्वम् । अत्र च साध्याभावज्ञाने सति साध्यज्ञानानुदयात् साक्षादनुमितेः प्रतिबन्धः ।

रामः—सखे ! एकस्मिन्नेव दुष्टोदाहरणे दोषान्तरमपि वर्तते यदि, तयोः पृथक्करणं व्यर्थमेव खलु ।

कृष्णः—किमाक्षिपति भवानिति स्पष्टं नावगम्यते । अभिसन्धिमुद्धाटय ।

रामः—बाधितस्थले पक्षे हेतुरस्ति चेदनेकान्तः ; नास्ति चेत् स्वरूपासिद्धः इति बाधितस्य पृथग्गणनं किमर्थमिति मम शङ्का ।

कृष्णः—अस्मिन् विषये मयैव किञ्चिदभिधित्सितमासीत् । अर्थात् त्वयैव प्रस्ताव उद्धावित इति सन्तुष्यामि । इदं पुनरिहावगच्छ । एकत्र दुष्टोदाहरणे दोषान्तरमपि वर्तत इत्येतावता न तयोः पार्थक्यं विहन्यते । कचित्तेषामसङ्कीर्णस्योदाहरणस्य सम्भवश्चास्ति । साङ्कर्यसम्भवेऽपि स्वरूपस्य भेदेन भेदाङ्गीकरणमावश्यकमेव भवति ।

रामः—असङ्कीर्णं बाधोदाहरणं सम्भवति चेत् प्रदर्शयताम् । अनायासत एव वीतशङ्को भवेयम् ।

कृष्णः—‘ उत्पत्तिकाले घटो गन्धवान्—पृथिवीत्वात् ’ इत्यत्र व्यभिचारस्वरूपासिद्धी न स्तः । बाधस्तु वर्तते ।

रामः—सत्यमेतत् । ‘ उत्पन्नं द्रव्यं क्षणमशुणं तिष्ठती ’ ति तार्किकाणां समय इति श्रुतं तावत् ।

कृष्णः—कचित्पुनः पश्चाप्येते हेतुदोषास्सम्मिलन्ति ।
यथा—‘ वायुर्गन्धवान् स्नेहात् ’ इत्यत्र । स्नेहस्य गन्धाभाव-
वति जले वर्तमानत्वाद्व्यभिचारः । स्नेहस्य गन्धाभावसाधकत्वा-
द्विरोधः । वायौ गन्धाभावसाधकस्य वायुत्वादेर्हेत्वन्तरस्य सत्त्वात्
सत्प्रतिपक्षता । वायौ स्नेहाभावादसिद्धिः । गन्धाभावाद्वाधश्च ।
एवमन्येषामपि पार्थक्यसाङ्ख्यादिकं स्वयमालोच्य बोध्यमिति वि-
स्तरमिमां विरमामि ।

रामः—सखे ! स्वल्पीयसी काचिदियमाशङ्का । ‘ स्नेहस्य
गन्धाभाववति जले वर्तमानत्वाद्व्यभिचारः ’ इत्युक्तं हि भवता ।
कथमिदमुपपद्यते ? जले गन्धोऽनुभूयत एव ननु । “ अभ्यषिञ्च-
न्नरव्याघ्रं प्रसन्नेन सुगन्धिना । सलिलेन ” इति महर्षेरादिकवे-
स्सूक्तिश्च स्मर्यते । एवं ‘ वायौ गन्धाभावसाधकस्य सत्त्वात्
सत्प्रतिपक्षता ’ इत्युक्तम् ; सुरभिर्वायु ’ रित्यादिप्रयोगशतसत्त्वात्
वायौ गन्धानुभवाच्च नैतदपि युज्यते इति ।

कृष्णः—जलवाय्वोर्गन्धोपलब्धिः पृथिवीसम्पर्कात् ; न तु
तयोस्स्वाभाविकगन्धवत्त्वादिति विद्धि ।

रामः—(विमृश्य) उपपद्यते । एवमेतत् ।

कृष्णः—इतःपरमुपमितिं निरूपयामि, शृणु । प्रत्यक्षानु-
मितिशाब्दबोधानामज्ञातवस्तुज्ञापकत्वं विद्यते । उपमितिस्तु न कि-
ञ्चिदपूर्वं वस्तु विषयीकरोति । किन्तु तस्याः पदशक्तिग्राहकत्वमे-
वेति उपमितेरसाधारणं स्वरूपमेतत् ।

रामः—का नाम पदशक्तिः ?

कृष्णः—अस्य पदस्य अयमर्थ इति सङ्केतः पदशक्तिः । सा
च पदतदर्थयोस्सम्बन्धमात्रम् । व्याकरणवृद्धव्यवहारादयस्सन्ति

बहवश्शक्तिग्रहस्योपायाः । “ शक्तिग्रहं व्याकरणोपमानकोशाप्तवा-
क्याद्वयवहारतश्च । वाक्यस्य शेषाद्विवृतेर्वदन्ति साबिध्यतस्सिद्धप-
दस्य वृद्धाः ॥ ” इति ह्यभ्यधायि । [विवृतेः—व्याख्यानादि-
त्यर्थः । सिद्धपदस्य—ज्ञातार्थकपदस्येत्यर्थः ।] तेषु च शक्तिग्र-
होपायेषु अन्यतममिदमुपमानं पृथक्प्रमाणतया परिगणितं नै-
यायिकैः ।

रामः—वैशेषिकमते तु उपमानस्य शब्दस्य च पृथक्प्रमाणता
नास्ति ; तयोरनुमानेन गतार्थत्वं ते वदन्ति । सांख्ययोगयोरपि
नास्त्युपमानस्य पृथक्प्रमाणत्वमित्यवगतचरमेतन्मम । तदस्तु ।
उपमानं सादृश्यज्ञानमिति प्राशुक्तमास्ते । सम्प्रत्युपमित्युत्पत्तेः प-
रिपाटी प्रदर्श्यताम् ।

कृष्णः—अस्ति गवयादिपदानां कश्चिदर्थ इति जानन् ,
इदन्तया तदजानानश्च अनीक्षितपूर्वगवयो ग्रामीणः पुरुषः कोपि
आरण्यकस्य कस्यचिन्मुखात् ‘ गोसदृशो गवय ’ इति वाक्यं निश-
म्यावधारयति । ततो यदृच्छया कदाचित्काननं प्रविष्टस्तत्र गोस-
दृशं जन्तुविशेषमालोकयति । तदानीमारण्यमुखादवधारितपूर्वं
वाक्यं स्मरन्नेतादृशावयवसंस्थानसहित एव जन्तुर्गवयपदवाच्य इति
निश्चिनोति च । अयमेव निश्चय उपमितिरुच्यते ।

रामः—गोसदृशो गवय इति वाक्यमतिदेशवाक्यं वा ?

कृष्णः—आम् । गोधर्मान् गवये अतिदिशति खलु त-
द्वाक्यम् ।

रामः—उपरिष्ठादुच्यताम् ।

कृष्णः—उपमिति विषये विशेषतो नास्ति वक्तव्यम् । संग्र-
हेणैवोपसंहरेयम् । अरण्यं गतस्य ग्रामीणस्य यत्सादृश्यदर्शनं तदुप-

मितौ करणम् । पूर्वावधृतवाक्यार्थस्य स्मरणं व्यापारः । गवयो गव
यपदवाच्य इति ज्ञानात्मिकोपमितिः फलम् । ‘ अयं गवयपदवा-
च्य ’ इति तु नोपमितेः स्वरूपं भवितुमर्हति । तथा सति तस्य ग-
वयान्तरे तदानीं शक्तिज्ञानानुदयः प्रसज्येत । नचायमर्थोऽनुभवेन
संवदतीति ।

रामः — उपमितिविषय उपसंहृत इव । इतः परं शाब्दबोधम-
धिकृत्य निगद्यताम् ।

कृष्णः—शब्दज्ञानं शाब्दबोधे करणम् । शक्तिलक्षणाभ्यां
जायमाना पदार्थोपस्थितिव्यापारः । परस्परान्वितविशिष्टवाक्यार्थ-
बोधात्मकः शाब्दबोधः फलम् । “ पदज्ञानं तु करणं द्वारं तत्र प-
दार्थधीः । शाब्दबोधः फलं तत्र शक्तिधीस्सहकारिणी ॥ ” इति
कारिका ।

रामः—शक्तिर्नाम का ?

कृष्णः—अस्मात्पदादयमर्थो बोद्धव्य इति सङ्केतशक्तिः ।
घटपदस्य कम्बुग्रीवादिमति व्यक्तिविशेषे शक्तिः । गोपदस्य सा-
स्त्रालाङ्गूलादिमत्यां व्यक्त्याम् ।

रामः—शक्तिग्रहः कथं जायते ?

कृष्णः—व्याकरणात् कोशात् वृद्धव्यवहारात् अन्यतश्च जा-
यते शक्तिग्रहः ।

रामः—शक्तमिति शक्यमिति पदद्वयमस्ति खलु । कोऽर्थः ?

कृष्णः—यत्पदं यमर्थं शक्या बोधयति, तत्तस्मिन् शक्तमि-
त्युच्यते । सोऽर्थस्तस्य पदस्य शक्यः ।

रामः—लक्षणा नाम का ?

कृष्णः—यत्र पुनर्वक्तृतात्पर्यमनुरुद्धय शक्यार्थसम्बद्धः कश्चिदन्योर्थः प्रतीयते, तत्र लक्षणा । तथा च शक्यसम्बन्धो लक्षणे-
त्यायाति । यथा—‘गङ्गायां घोष’ इत्यादौ गङ्गापदस्य शक्य-
स्तत्प्रवाहः । वस्तुतस्तु तत्र न तात्पर्यम् । तत्सम्बन्धिनि गङ्गातीरे
तात्पर्यम् । अतश्च गङ्गापदस्य गङ्गातीरे लक्षणा - इत्युच्यते ।

रामः—किमेतत् ? तरङ्गसम्मर्दप्रयुक्तघोषो गङ्गाप्रवाह एव
खलु सम्भवितुमर्हति । शक्यार्थमुपेक्ष्य अन्यत्र धावनं व्यर्थ-
मेव खलु ।

कृष्णः—हन्त भोः ! घोषो नाम शब्दकोलाहलविशेष
इति त्वया गृहीतमिव । “घोष अभीरपल्ली स्यात्” इत्यमरकोशं
स्मर तावत् ।

रामः—तथा वा ? प्रसीद प्रियमित्र ! लक्षणायाः किं बीज-
मिति जिज्ञासे ।

कृष्णः—अन्वयानुपपत्तिर्लक्षणाबीजमिति वदन्ति ।

रामः—नैतदहं जाने सम्यगिव । विव्रियतां कृपया ।

कृष्णः—‘गङ्गायां घोष’ इत्यादावाभीरपल्लीरूपस्य घोष-
पदार्थस्य गङ्गापदशक्ये प्रवाहे वृत्त्यसम्भवेन तत्रान्वयानुपपत्तिस-
द्भावात् गङ्गापदस्य गङ्गातीरे लक्षणा कल्प्यते । एतादृशान्वयानु-
पपत्तिरेव लक्षणाबीजमिति वदन्ति ।

रामः—अत्र मे काचन शङ्का जायते । ‘यष्टीः प्रवेशय’
इत्यादौ दण्डवाचक्यष्टिपदस्य दण्डधरे खलु लक्षणां कल्पयन्ति ।
अत्र अन्वयानुपपत्तिः कथं सुवचा ? । दण्डानां प्रवेशनकर्मत्वास-
म्भवे सति हि अन्वयानुपपत्तिस्सुवचा स्यात् । दण्डानामपि प्रवे-
शनकर्मत्वसम्भवेन तत्र दण्डधरे कल्प्यमानाया लक्षणाया अन्व-

यानुपपत्तिरूपं बीजं न सम्भवितुमर्हति खलु इति ।

कृष्णः—विवेचनविचक्षणोसि भोः!, सन्तुष्यामि । ‘अन्वयानुपपत्तिर्लक्षणाबीजमिति वदन्ति ’ इत्येव खलु मया प्रोक्तम् । भवदुद्धादिता शङ्का युज्यत एव । क्वचिदेवान्वयानुपपत्तिर्लक्षणाबीजं भवितुमर्हति । सर्वत्रापि तात्पर्यानुपपत्तेरेव लक्षणाबीजत्वं युक्तरूपम् ।

रामः—युज्यत एतत् । तात्पर्यानुपपत्तिस्तु ‘गङ्गायां घोष’ इत्याद्यन्वयानुपपत्तिस्थलेपि जागर्तीति तस्यास्सार्वत्रिकत्वं सम्प्रतिपद्यत एव ।

कृष्णः—इदमवधेहि । तात्पर्यं नाम वक्तुरिच्छा । तात्पर्यज्ञानं सर्वत्र शाब्दबोधे कारणम् । सैन्धवमानयेत्युक्ते भोजनप्रकरणे लवणस्य, यात्राप्रकरणे तुरगस्य च नियतो बोधस्तात्पर्यज्ञानमन्तरेण न निर्वहति । अतस्तादृशेषु बहुषु स्थलेष्वपेक्षितं तात्पर्यज्ञानं लाघवात् शाब्दबोधसामान्ये कारणमित्यभ्युपगमोपि न्याय्य एव ।

रामः—अथ व्यञ्जनामधिकृत्य न वक्तव्यं वा ?

कृष्णः—व्यञ्जना तु न शब्दव्यापारः । किंत्वनुमानेन लक्षणया च गतार्थेति तार्किकाणां मतम् ।

रामः—शाब्दबोधे सहकारितया कानिकान्यपेक्ष्यन्ते ?

कृष्णः—आसत्तिः, योग्यता, आकाङ्क्षा, इत्येता अपि शाब्दबोधे सहकारितयाऽपेक्ष्यन्ते ।

रामः—आसत्तिर्नाम का ? ।

कृष्णः—येषामर्थानामन्वयः—परस्परसम्बन्धः तात्पर्यविषयो भवति, तद्बोधकानां पदानामव्यवधानमेव आसत्तिरित्यभिधीयते ।

रामः—व्यवधानस्य का नाम प्रसक्तिः ?

कृष्णः—शृणु तावत् । व्यवधानं नाम असाभिध्यम् । तच्च द्वेधा सम्भवति । मध्ये पदान्तरप्रवेशात्, उच्चारणकालविलम्बाच्च ।

रामः—मध्ये पदान्तरप्रवेशादासत्तिभङ्गस्योदाहरणं प्रदर्श्यताम् ।

कृष्णः—इदमपि मया प्रदर्शनीयं किम् ? ‘ गिरिर्भुक्तमग्निमान् देवदत्तेन ’ इत्यादिकं यथेच्छं सम्भवितुमर्हति । गिरिरग्निमान्, देवदत्तेन भुक्तम् इति तावद्वक्तुस्तात्पर्यम् । एवम्, प्रभाते ‘ गाम् ’ इत्युक्त्वा मध्याह्ने ‘ आनय ’ इत्युक्तेऽपि गवानयनविषयको बोधो न जायत इति कालविलम्बस्येदमुदाहरणम् ।

रामः—उच्चारणे विलम्बो व्यवधानं वा भवतु ; पदार्थोपस्थितावव्यवधानमेव शाब्दबोधायापेक्ष्यत इति कथनमुचितम् ।

कृष्णः—एवमप्याहुस्तार्किकाः ।

रामः—अथ योग्यता विप्रियताम् ।

कृष्णः—ययोरर्थयोस्सम्बन्धो विवक्ष्यते, तयोर्वस्तुतस्सम्बन्धसत्त्वं योग्यता ।

रामः—योग्यताया अभावे शाब्दबोधो नोत्पद्यते वा ?

कृष्णः—नोत्पद्यत इत्येव तार्किका मन्यन्ते । यथा वह्निना सिञ्चतीत्यादौ । वह्निकरणकत्वं सेचने नास्तीति तत्र योग्यताया असत्त्वं विद्धि । तथा च “ मृगतृष्णाम्भसि स्नातः खपुष्पकृतशेखरः । एष वन्ध्यासुतो याति शशशृङ्गधनुर्धरः ॥ ” इत्यादीनां तार्किकमते बोधकत्वमेव नास्ति । तदर्थानामप्रसिद्धतया तत्सम्बन्धस्य सुतरामभावात् ।

रामः—“ अत्यन्तासत्यपि ह्यर्थे ज्ञानं शब्दः करोति हि ” इति स्वीकुर्वन्तो योग्यतायाः शाब्दबोधहेतुतां नाभिलषन्तीति द्योत-

यितुमेव भवता ' तार्किकमते ' इति विशिष्य व्याद्वियत इति प्रति-
पद्ये । अस्तु । अथ आकाङ्क्षा विव्रियताम् ।

कृष्णः—प्रकृतिप्रत्यययोस्समभिव्याहारविशेष एव आका-
ङ्क्षा । घटवृत्तिकर्मत्वमिति बोधं प्रति ' घटम्, घटौ, घटान् '
इत्यादीनामेव हेतुत्वम् । न तु विपरीततया ' अम् घट ' इत्याद्यु-
च्चारणे तादृशो बोधस्समुदेति । एवं घटः कर्मत्वमिति पदाभ्यां घट-
पदार्थकर्मत्वपदार्थयोरुपस्थितौ सत्यामपि पूर्वोक्तो बोधो न जायते ।
अतो घटवृत्ति कर्मत्वमिति बोधे घटपदाव्यवहितोत्तरद्वितीयाविभ-
क्तिः कारणम् । एवं स्थलान्तरेष्वप्याकाङ्क्षाया हेतुत्वं द्रष्टव्यम् ।

रामः—अथेदानीं तार्किकाणामभिमतं बोधरीतिमपि किञ्चि-
द्विवृणोतु भवानित्यर्थये ।

कृष्णः—तथैव विवृणोमि । सति सम्भवे प्रथमान्तस्यैव
शाब्दबोधे प्राधान्यमभ्युपगच्छन्ति तार्किकाः । न तु वैयाकरणा
इव धात्वर्थस्य प्राधान्यम् ।

रामः—यत्र तु भावतिङन्तादिस्थले ' रामेण भूयते '
इत्यादौ प्रथमान्तं पदं नास्ति, तत्र किं कुर्वन्ति तार्किकाः ?

कृष्णः—तत्रतावदगत्या धात्वर्थस्य प्राधान्यमङ्गीकृतं तैः ।
अत एव ' सति सम्भवे ' इत्युक्तमादावेव मया ।

रामः—अस्तु । रामो गच्छतीति वाक्याद्यादृशो बोधस्ता-
र्किकाणामभिमतः, सोऽयं विव्रियताम् ।

कृष्णः—शृणु सखे । गम्धातोरुत्तरदेशसंयोगानुकूलव्यापा-
रोऽर्थः । तिङः कर्तृत्वम् ; तच्च कृतिपर्यवसितम् अर्थः । व्यापा-
रस्य जनकतासम्बन्धेन कृतावन्वयः । तिङो लट्त्वेन रूपेण वर्त-
मानकालोप्यर्थः । स च कृतावाश्रयतयाऽन्वेति । तथाच उत्तरदेश-

संयोगानुकूलव्यापारजनक, वर्तमानकालवृत्ति, कृतिमान् रामः
इति बोधः । व्यापारो देहचलनादिः, तज्जनिका कृतिरात्मवृत्तिः
अयत्नः ।

रामः—रथो गच्छतीत्यादिस्थलेषु न खलु कृतिस्सम्भवत्यचे-
तने रथादौ । तत्र कथं बोधः ?

कृष्णः सत्यम् । तत्र कृतेरसम्भवादाश्रयत्वे तिङो लक्षणां
स्वीकुर्वन्ति । उत्तरदेशसंयोगानुकूलव्यापाराश्रयो रथ इत्येव भवति
बोधः ।

रामः—रामः करोतीत्यादिस्थलेषु कृतेर्धातुनैवाभिधानात्
तत्रापि तिङः कृत्यर्थकत्वाभिधानं नोपपद्यते खलु । तर्हि तिङस्तत्र
कोऽर्थः ?

कृष्णः—आश्रयत्वमेव तिङो लक्ष्यार्थस्तत्र । कृत्याश्रयो राम
इति शाब्दबोधः ।

रामः—रामो ग्रामं गच्छतीत्यादिषु सकर्मकस्थलेषु बोधरीतिः
कीदृशी ?

कृष्णः—तत्र ग्रामपदोत्तरद्वितीयाया वर्तित्वमर्थः । तस्य
धात्वर्थसंयोगेऽन्वयः । तथा च, ग्रामवृत्तिसंयोगानुकूलव्यापारजन-
कवर्तमानकालवृत्तिकृतिमान् राम इति बोधः ।

रामः—द्वितीयायाः कर्मत्वमर्थ इति श्रुतचरं मया । किम-
न्यदुच्यते भवता ?

कृष्णः—द्वितीयायां यद्यपि कर्मत्वमर्थः ; तथापि कर्मत्व-
घटकानां पदार्थान्तराणामन्धतोलाभाद्वर्तित्वमेव फलितो द्वि-
तीयार्थः ।

रामः—रामेण गम्यते ग्राम इत्यत्र कथं बोधः ?

कृष्णः—तत्र कृतिजन्यत्वं तृतीयार्थः । कर्मप्रत्ययसमभिव्याहारे च धातुतो व्यापारजन्यं फलं प्रधानतया भासते । न तु फलानुकूलो व्यापारः । कर्मतिङ् आश्रयत्वमर्थः । तथा च राम-कृतिजन्यव्यापारजन्यसंयोगाश्रयो ग्राम इति बोधः ।

रामः—मध्ये कश्चन संशयो मम । गम्धातुरकर्मक इति धातुपाठादिषु पश्यामि । उपाध्यायाश्च तथैव शिक्षयन्ति । ग्रामं गच्छति राम इत्यादिप्रयोगपरामर्शे तु गमेस्सकर्मकताप्यस्तीत्यवगम्यते । किमत्र तत्त्वं इति ।

कृष्णः—इदमवधेहि । गम्धातोरुत्तरदेशसंयोगः, उत्तरदेशसंयोगानुकूलव्यापारश्चेत्युभयमर्थः । यत्र ह्युत्तरदेशसंयोगविवक्षा, तत्र सकर्मकता । यत्र चोत्तरदेशसंयोगानुकूलव्यापारमात्रविवक्षा, तत्र अकर्मकता । रामो ग्रामं जगामेति प्रयोगे उत्तरदेशसंयोगानुकूलव्यापारमात्रविवक्षायां सत्यां, अकर्मकत्वमेव ग्राह्यम् । ग्राममिति श्रूयमाणस्य कर्मपदस्य का गतिरिति चेत्, ग्राममुद्दिश्येत्येव तत्रार्थः । तथा च कर्मत्वं गमने नान्वेति । रामो ग्रामं जगामेत्यस्मिन्नेव प्रयोगे उत्तरदेशसंयोगरूपफलविवक्षा चेदस्ति, तदा ग्रामं प्रापदित्यादाविव सकर्मकता निराबाधा । अतश्च गमेरकर्मकत्वसकर्मकत्वे वैवक्षिके भवतः ।

रामः—प्रसन्नोऽसि । उपरिष्ठादुच्यतां वक्तव्यम् ।

कृष्णः—रामेण स्थायत इत्यादौ धात्वर्थस्यैव प्राधान्येन भानाद्रामकृतिजन्यो गतिनिवृत्त्यनुकूलव्यापारोऽर्थः ।

रामः—रामो न गच्छतीत्यत्र कथम् ?

कृष्णः—तत्र नजोऽत्यन्ताभावोऽर्थः । तस्मिन् गमनानुकूल-
कृतेः प्रतियोगितयाऽन्वयः । अभावस्याश्रयतासम्बन्धेन रामेऽन्व-
यः । तथा च गमनजनककृत्यभाववान् राम इति बोधः ।

रामः—घटो न पट इत्यत्र तु ?

कृष्णः—तत्र नजोऽन्योन्याभावोऽर्थः । तस्मिन् पटस्य प्रति-
योगितयाऽन्वयः । अन्योन्याभावस्य घटे वृत्तितयाऽन्वयः । एवञ्च
पटप्रतियोगिकान्योन्याभावाश्रयो घट इति भवति बोधः ।

रामः—बोधे नजर्थस्यैव प्राधान्यं न सम्भवति वा ?

कृष्णः—सम्भवति क्वचित् । यथा भूतले न घट इत्यादौ ।
तत्र नजोऽत्यन्ताभावोऽर्थः । तस्मिन् प्रतियोगितया घटस्यान्वयः ।
भूतलपदोत्तरसप्तम्या वर्तित्वमर्थः । तथाच भूतलवृत्तिर्घटात्यन्ता-
भाव इति नजर्थप्रधानो बोध इति विद्धि । सखे ! राम !, अथ
प्रमाभ्रमसंशयानधिकृत्य तुभ्यं किञ्चिदुपदेष्टुमिच्छामि । शृणु सा-
वधानः ।

रामः—अवहितोऽसि । उपदिशतु महाभागः ।

कृष्णः—भूतलं घटवत्, पर्वतो वह्निमान् इत्यादिषु ज्ञानेषु
त्रयोऽंशा अवश्यं विषयीभवन्ति । विशेष्यं विशेषणं तयोस्सम्बन्धश्च ।
भूतलं घटवदिति ज्ञाने भूतलं विशेष्यम्, घटो विशेषणम् । संयोगः
सम्बन्धः ।

रामः—प्रकार इति विशेषणमिति च पर्यायो वा ?

कृष्णः—आम् । विशेषणस्य प्रकार इति संज्ञान्तरमस्ति ।
तथाच भूतलं घटवदिति ज्ञानं भूतलविशेष्यकं घटप्रकारकं च
भवति ।

रामः—अस्तु । उपरिष्ठादभिधीयताम् ।

कृष्णः—येन सम्बन्धेन यद्वस्तु यस्मिन् विशेषणतया भासते, तेन सम्बन्धेन तद्वस्तु तत्र यदि वर्तते तर्हि तत् ज्ञानं प्रमा भवति । एवञ्च भूतले संयोगेन घटसद्भावदशायां भूतलं घटवदिति ज्ञानं प्रमा भवति । तदभावदशायां तज्ज्ञानं भ्रम इत्युच्यते ।

रामः—येन सम्बन्धेन यद्वस्तु यस्मिन् विशेषणतया भासते तेन सम्बन्धेन तद्वस्तु तत्र नास्ति चेत् तज्ज्ञानं भ्रम इति विवक्षितं वा ?

कृष्णः—तथैव । शंखः पीत इति ज्ञानं भ्रमो भवति खलु । न हि शंखे प्रतीयमानं पीतरूपं तत्र वस्तुतो विद्यते ।

रामः—शुक्लरूपे शंखे पीतत्वबुद्धिः कथमिव जायते ?

कृष्णः—पित्तादिदोषेण प्रत्यक्षं भ्रमरूपं भवति । हेत्वाभासेन जायमाना अनुमितिश्च भ्रमरूपा । शाब्दबोधः पुन रास्रवाक्याज्जायमानः प्रमा भवति । अनास्रवाक्यात्तु भ्रमः । वैदिकशब्दजातं सर्वमेव प्रमां जनयति ; वेदस्य आस्रशिखामणिनेश्वरेण प्रोक्तत्वात्—इति तार्किकाणां मतम् ।

रामः—प्रमाभ्रमयोर्व्यपदेशान्तरमपि विद्यते वा ?

कृष्णः—प्रमाया यथार्थज्ञानमिति, भ्रमस्याप्यथार्थज्ञानमिति च व्यपदेशान्तरं विद्यते ।

रामः—संशयमधिकृत्य व्याह्रियताम् ।

कृष्णः—एकस्मिन्नेव विशेष्ये यत्र भावाभावौ विशेषणतया भासेते तज्ज्ञानं संशयः इति कथ्यते । भूतलं घटवद्वा न वा इति ज्ञानं संशयः । तत्र हि भूतले घटस्तदभावश्च विशेषणतया भासते इति ।

रामः—प्रियमहाभाग ! द्रव्याणां नित्यत्वानित्यत्वभेदः प्रा-

नैव श्रीमता प्रत्यपादि । अवशिष्टोप्यवान्तरभेदः किञ्चिदिदानीं प्र-
स्तूयताम् ।

कृष्णः—पृथिव्यादीनां चतुर्णां द्रव्याणां परमाणवो नित्या-
इति तत उत्पन्नानीतराणि सर्वाण्यपि द्रव्यजातान्यनित्यानीति च-
अत्यपादि किल । अनित्यस्य पृथिव्यादिचतुष्टयस्य शरीरमिन्द्रियं
विषय इति त्रिविधो वर्तते भेदः ।

रामः—विवरणं प्रार्थये स्पष्टीभावाय ।

कृष्णः—अस्मदादीनां शरीरं पृथिवीशरीरम् । नासाग्रे वर्त-
मानं गन्धज्ञाने सहकारि घ्राणं पार्थिवमिन्द्रियम् । अन्या सर्वाणि
पृथिवी जीवानां भोग्यभूता विषयश्च भवति ।

रामः—अस्माकं शरीरं पञ्चभिरपि भूतैर्जायते खलु । तर्हि
पार्थिवमात्रं कथमभिधीयते ?

कृष्णः—सत्यम् । पृथिव्यंशस्याधिकतया पार्थिवत्वव्यप-
देशः । एवं शरीरान्तराणामपि तत्तत्प्राचुर्यात्तत्तद्रूपता बोध्या ।

रामः—साधु । उपरिष्ठादभिधीयताम् ।

कृष्णः—वरुणलोके विद्यमानानां देवविशेषाणां शरीरं जल-
शरीरमिति वदन्ति । जिह्वाग्रे वर्तमानं रसग्रहणं जनयच्च इन्द्रियं
जलसम्बन्धीन्द्रियम् । इतरत्सर्वं जलं विषयः । सूर्यलोके तैजसं श-
रीरम् । रूपग्राहकं कनीनिकाग्रवर्ति नयनमिन्द्रियं तेजस्सम्बन्धि ।
अन्यत्तेजस्सर्वं विषयः । पिशाचादीनां शरीरं वायवीयम् । स्पर्श-
ग्रहणे कारणं सर्वशरीरव्यापिनी त्वक् । वायुसम्बन्धीन्द्रियम् । अ-
न्यस्सर्वो वायुर्विषयः । शरीरान्तर्भागे तत्र तत्र व्याप्रियमाणानां
वायूनामेव प्राणापानसंज्ञेति न तेषां पृथग्द्रव्यत्वमाशङ्कनीयम् ।

रामः—आकाशकालदिक्षु अवान्तरभेदः कथ्यताम् ।

कृष्णः—आकाशकालदिशामेकत्वेन अवान्तरभेद एव नास्ति ।

रामः—वर्तमानकालादिव्यवहारः प्राचीप्रतीच्यादिव्यवहारश्च भवति खलु ।

कृष्णः—भवत्येव । स च घटाकाशादिव्यवहारवदेव उपाधिकृतत्वेन समर्थनीयः ।

रामः—युज्यते । आत्मानमधिकृत्य व्याद्वियताम् ।

कृष्णः—आत्मा द्विधा । जीवः परश्च । जीवः प्रतिशरीरं विभिन्नो भवतीति तस्याऽसंख्येयत्वमेव । परमात्मा तु सर्वज्ञस्सर्वशक्त ईश्वराभिधान एक एव । मनश्च प्रतिशरीरं भिद्यत इति तस्याप्यसंख्यत्वम् । एकस्मिन् क्षणे बहूनां वस्तूनां ज्ञानं नोदेतीत्यतो मनसोऽणुत्वं स्वीकुर्वन्ति । यदा मनो येनेन्द्रियेण सम्बध्यते तदा तेन केवलं ज्ञानं जन्यते नान्येनेति ज्ञानयौगपद्यस्याऽसम्भवः ।

रामः—शतावधानादिकरणे एकस्मिन् क्षणे सकलज्ञानमुत्पद्यते खलु ।

कृष्णः—तत्रापि नैवैकस्मिन् क्षणे सकलज्ञानमुत्पद्यते । किन्तु झटितितमां ज्ञानोत्पत्त्या कालभेदस्यानुबलम्भमात्रमिति च समाधानमुद्गाधयन्ति ।

रामः—परमाणुभ्यः पृथिव्यादीनां स्थूलवस्तूनां कथमुत्पत्तिः ?

कृष्णः—प्राणिनामदृष्टवशेन भगवदिच्छया प्रेर्यमाणेषु परमाणुषु क्रिया सञ्जायते । तदा परमाणुद्वयस्य संयोगे द्व्यणुकमुत्पद्यते । त्रयाणां द्व्यणुकानां सम्मेलनेन त्र्यणुकमुत्पद्यते । एवं चतुरण्यपञ्चाणुकादिक्रमेण स्थूला घटादयो निष्पद्यन्ते ।

रामः—एतेषु केषां केषां प्रत्यक्षविषयत्वम् ? केषां च न ?

कृष्णः—परमाणुद्वयशुक्लं च न प्रत्यक्षयोग्यतां विन्देते ।
त्रयशुक्लं तु चक्षुषा ग्रहीतुं शक्येषु वस्तुषु तनिष्ठमिति च तार्किकाणां
सिद्धान्तः । गवाक्षमार्गेण प्रविशति मार्तण्डमयूखे यत्सूक्ष्मतमं रेणु-
शकलमुपलक्ष्यते तत् त्रयशुक्लमिति संज्ञया व्यपदिश्यते । तच्च ष-
ड्भिः परमाणुभिस्संघटितमिति तस्य षष्ठोऽंशः परमाणुरितिसमाधाति ।

रामः—पूर्वमनुक्तान् अवश्यवक्तव्यांश्च गुणभेदानधिकृत्य
वक्तव्यमित्यर्थे ।

कृष्णः—तथा हि शृणु तावत् । गुणेषु प्रथमं रूपं—शुक्लं
नीलं पीतं रक्तं हरितं कपिशं चित्रमिति सप्तविधम् । पृथिव्यां सर्वं
रूपं वर्तते । जलतेजसोस्तु शुक्लमात्रम् । जले वर्तमानमभास्वरम्,
तेजसि पुनर्भास्वरं तदिति भेदः ।

रामः—भास्वर इत्युक्ते कोऽर्थः ?

कृष्णः—योऽन्यं प्रकाशयति, स भास्वरः ।

रामः—उपरिष्ठादुच्यतां रसमधिकृत्य ।

कृष्णः—रसस्तु, मधुरः आम्लः लवणः कटुः कषायः तिक्त
इति षोढा । पृथिव्यां सर्वोप्यस्ति रसः । जले तु मधुरो रस इति ता-
र्किका वदन्ति । गन्धस्सुरभिरसुरभिश्चेति द्विधा । स च पृथिव्या-
मेव वर्तते ।

रामः—पृथिव्यामेवेति सावधारणमभिदधता प्रियसुहृदा
शङ्का काचिदुत्थाप्यते । सुगन्धि सलिलमिति प्रतीतिर्दुष्टा वा ?
“ अभ्यपिञ्चन्नरव्याघ्रं—सलिलेन सुगन्धिना ” इति वाल्मीकिर्मु-
निवरोपि कथयति । सलिसस्यापि गन्धवन्त्वे शास्त्रतः प्रत्यक्षतश्च
प्रतीयमाने पृथिव्यामेवेत्यवधारणं कथमुपपद्यत इति ।

कृष्णः—समाहितचरमेतत् । वस्त्वन्तरे गन्धप्रतीतिः पृथि-
वीसंपर्कादेव जायत इति ।

रामः—युज्यते । अथ स्पर्शमधिकृत्योच्यताम् ।

कृष्णः—स्पर्शः—शीतः उष्णः अनुष्णाशीत इति त्रिधा । शी-
तस्पर्शो जले । उष्णस्तेजसि । पृथिव्यां वायौ चानुष्णाशीतस्पर्शः ।

परिमाणं चतुर्विधम्—अणुत्वं महत्त्वम् द्रुतत्वम् दीर्घत्वं
चेति । इदं च सर्वेषु द्रव्येषु वर्तते । विभुषु विद्यमानस्य महत्त्वस्य
परममहत्परिमाणमिति व्यपदेशश्च भवति ।

अथ प्रवृत्तिर्निवृत्तिर्जीवनयोनिश्चेति यत्नस्त्रिविधो भवति ।
आद्यौ यथासंख्यं ' प्रवर्तते—निवर्तते ' इति प्रतीतिविषयो । आ-
सौच्छवासाद्युपयोगी परोक्षश्च जीवनयोनिर्नाम प्रयत्नः ।

संस्कारस्त्रिविधो भवति—वेगः स्थितस्थापकः भावना च ।
तत्र वेगः क्रियया जन्यते । स च मूर्तेषु सर्वेषु तिष्ठति । क्रियाशै-
घ्र्यं प्रति स निमित्तं सम्पद्यते च । अन्यथाकृतस्य वृक्षशाखादेः
पूर्वावस्थासम्पादकः स्थितस्थापकः । स पृथिव्यामेव । अनुभवाब्जा
व्यमानः स्मृतिं प्रत्युपयोगी च संस्कारो भावना । तस्याधिकरणं
मातृमैव ।

यज्जन्यं तदनित्यमिति सिद्धान्तात् गुणेषु यद्यज्जायमानं दृ-
श्यते तत्सर्वमनित्यम् । तथाच अवयवगुणादवयविनि जन्यमान-
स्सर्वो गुणो नश्वरः । आश्रयस्य नाशाच्च गुणानां नाशो भवति ।
अतोऽनित्यद्रव्याश्रितानां सर्वेषामेवाश्रयनाशेनाऽनित्यत्वम् ।

रामः—पार्थिवपरमाणुगतानां रूपरसगन्धस्पर्शानां नित्यत्वं
वा अनित्यत्वं वा ?

कृष्णः—परमाणुषु पुनः पार्थिवेषु पाकेन रूपादिपरिवृत्तैः

स्वीकारात् तद्गतानां रूपरसगन्धस्पर्शानामनित्यत्वमेव । जलतेजो-
वायुपरमाणुवृत्तीनां तु रूपादीनां चतुर्णां नित्यत्वमेव । एवं तद्ग-
तानां स्नेहद्रवत्वादीनामपि नित्यत्वम् । नित्यद्रव्येषु वर्तमाना एक-
त्वसंख्या, परिमाणम्, पृथक्त्वमित्येतानि नित्यानि । परमात्म-
वृत्तयो ज्ञानेच्छाकृतयो नित्याः । इतरे गुणा अनित्या इति नित्य-
त्वानित्यन्वविवेकः ।

रामः—गुणेष्वेवं नित्यत्वानित्यत्वभेदमन्तरेण किं नान्यः
क्षेत्रेऽपि भेदो वर्तते ?

कृष्णः—गुणेषु कतिपये विशेषगुणा इति कथ्यन्ते । यदाहुः
“ रूपं गन्धो रसः स्पर्शः स्नेहस्तांसिद्विको द्रवः । बुद्ध्यादिभाव-
नान्ताश्च शब्दो वैशेषिका गुणाः ” इति ।

रामः—“ बुद्ध्यादिभावनान्ता ” इत्येतद्विविधताम् ।

कृष्णः—बुद्धिसुखदुःखेच्छाद्वेषप्रयत्नधर्माधर्मसंस्कारा इति
यावत् । इतरे गुणास्सामान्यगुणा इति व्यवह्रियन्ते । तत्तद्द्रव्य-
वृत्तीनां गुणानामित्यतया परिच्छेदकं प्राचां वचनं वेदमवधेहि—
“ वायोर्नवैकादश तेजसो गुणाः जलक्षितिप्राणभृतां चतुर्दश । दि-
क्कालयोः पञ्च षडेव चाम्बरे महेश्वरेऽष्टौ मनसस्तथैव च ॥ ”

रामः—सखे ! अहमतीव भाग्यशाली भवामि । भवानपि
परमकारुणिकः । गहनतमान् शास्त्रार्थान् अनयासेन वेदितुं मम
भाग्यमभवत् । अकपटं बोधयितुं च भवतः करुणा समजनि । अ-
तीव सन्तोषो मे भवति सम्प्रति । इतोऽपि यदस्ति वक्तव्यं तद्भवा-
नेव कृपया प्रतिपादयतु ।

कृष्णः—सन्ति तात्त्विकैस्स्वीकृतेषु पदार्थेषु कतिपये लौकि-
कानामगोचराः शास्त्रवासनया केवलं वेदनीयाश्च । घटस्य तद्भूति-

रूपस्य च भिन्नतां, तयोः कमपि सम्बन्धं च न कोऽपि लौकिकः स्वयमनुभवेन जानाति । एवं सन्त्यन्येऽप्यंशाः साधारणानामनुभवस्याऽविषयाः । विशिष्य चायं विशेषपदार्थः शास्त्रभावनामात्रकल्पित इति विभावनीयम् । तमधिकृत्य किञ्चिद्विद्वद्विस्तृतमस्ति मम ।

रामः—महाननुग्रहः । उच्यताम् ।

कृष्णः—घटादिद्रव्याणां परस्परं भेदो यद्यनुमितस्यते, तदा तदवयवभेदेनैवानुमातुं शक्यते । एवं क्रमशस्त्वक्षमद्रव्येष्ववतरणे 'एतत्त्रयणुकं तस्मात् त्रयणुकाद्विद्यते ; एतद्द्वयणुकसमारब्धत्वात् । एतद्द्वयणुकं एतद्द्वयणुकाद्विद्यते, एतत्परमाणुसमारब्धत्वात्' इत्यन्तमनुमानपरम्परा प्रसरति । तत्र परमाणूनां भेदस्यानिश्चये एतत्परमाणुस्तत्परमाणुरिति व्यवहारस्यैवानुदयेन कथं नाम तत्समारब्धत्वं हेतुकृत्य द्वयणुकभेदस्माध्यताम् ? कथं च वा तदुपरितनानुमानानां प्रामाण्यं जायताम् ? अतः परमाणूनां भेदकः कश्चन धर्म आवश्यकः । तस्यैव विशेष इति नाम कल्पितम् ।

रामः—य किमेक एव ? उत भिन्नभिन्नः ?

कृष्णः—स च प्रत्येकं परमाणुषु भिन्नभिन्नः स्वीक्रियते । तस्य पुनरेतत्परमाणुवृत्तेस्तत्परमाणुवृत्तिन्वं भवति वा न वेति न शङ्कनीयम् । यतस्स स्वीक्रियमाणस्सन्नेव प्रत्येकवृत्तितया भिन्नभिन्नतया च स्वीकृतः ।

रामः—विशेषोऽयं परमाणुष्वेव केवलमस्ति किम् ?

कृष्णः—अन्येष्वपि नित्यद्रव्येष्व्वात्ममनःप्रभृतिषु वर्तते । नित्यद्रव्याणामसंख्येयतया विशेषाणामप्यसंख्येयत्वमिति च सिद्धान्तसरणिर्विशेषमङ्गीकुर्वनाम् । विशेषाणां स्वत एव यथा परस्परं भेदस्वीक्रियते तथा नित्यद्रव्याणामेव भवन्विति विशेषं गलहस्तयन्तो नवीनादिशिष्येषु करुणामिवात्मनो युक्तिवश्यतामपि विशदयन्तीत्यलमनया काकदन्तपरीक्षया ।

रामः—सखे ! साधर्म्यमधिकृत्येदानीं श्रोतुमिच्छामि ।
दयस्व किञ्चित् ।

कृष्णः—वच्मि शृणु तावत् । अयमप्येकः प्रकारः पदार्थ-
व्युत्पादनस्य यत्तेषां साधर्म्यस्य कथनं नाम । बहुषु वस्तुषु समान-
तया विद्यमानस्तदिदमेव विद्यमानञ्च धर्मः साधर्म्यमिति सङ्गीत्यते ।

रामः—उदाहरणं प्रदर्शयताम् ।

कृष्णः—पश्यतु भवान् द्रव्याणां नवानां गुणवत्त्वं साध-
र्म्यम् । गुणवत्त्वं नवमु द्रव्येषु वर्तते । न चान्यस्मिन् वर्तत इति ।
एवं बहुषु स्थलेषु साधर्म्यं प्रदर्शयितुं शक्यते ।

रामः—द्रव्यगुणकर्मणां त्रयाणां किं साधर्म्यम् ?

कृष्णः—सत्तावत्त्वं तेषां साधर्म्यम् ; सत्ता नाम काचन
जातिर्द्रव्यादिषु त्रिषु वर्तत इति तार्किकैरङ्गीकृतत्वात् ।

रामः—सा किमस्मादशानामनुभवविषयो न भवति ?

कृष्णः—न भवत्येव । 'अस्ति' 'सन्' इत्यादिप्रतीतेस्त-
त्सारहितेष्वपि दर्शनेन सत्तायामनुभवाभावात् ।

रामः—गुणोदीनां पञ्चाणां किं साधर्म्यम् ?

कृष्णः—गुणशून्यत्वं क्रियाशून्यत्वं च तेषां साधर्म्यम् ।
द्रव्याणां समवार्थिकारणत्वं साधर्म्यम् ?

रामः—पञ्चानां भूतानां किं साधर्म्यम् ?

कृष्णः—सर्वेष्वपि भूतपदवाक्येषु बहिरिन्द्रियेण गृह्यमाणः
कश्चन विशेषगुणो वर्तत इति बहिरिन्द्रियग्राह्यविशेषगुणवत्त्वं तेषां
साधर्म्यम् । पृथिव्यां गन्धादेः, जले रसादेः, तेजसि रूपादेः, वायौ
स्पर्शस्य, गगने शब्दस्य च तत्तद्बहिरिन्द्रियगृह्यमाणस्य सत्त्वात् सा-
धर्म्यमिदं सङ्गच्छते ।

तृप्तद्रव्याणां पञ्चानां क्रियावत्त्वम्, परत्वापरत्वे, वेगवत्त्वं चेति साधर्म्याणि । पृथिव्यादीनां चतुर्णां स्पर्शवत्त्वम्, त्रयाणां रूपवत्त्वम्, पृथिवीजलयोर्ध्वो रसवत्त्वञ्च समानो धर्मः । एवं वस्त्रन्तराणामपि साधर्म्यं स्वत एवोद्भूतां भवता ।

रामः—वैधर्म्यमधिकृत्य किं न वक्तव्यम् ?

कृष्णः—उक्तप्रायमेव तत् । यो धर्मो येषां समानो धर्म इत्युक्तः स तदितरेषां वैधर्म्यं च भवति । “यदुक्तं यस्य साधर्म्यं वैधर्म्यमितरस्य तत्” इति कारिकां च विद्धि । तथा हि—गुणवत्त्वं द्रव्याणां साधर्म्यमित्युक्तम् । तदेव गुणादीनां वैधर्म्यं भवति । वैधर्म्यं नाम विरुद्धो धर्मः । अविद्यमानो धर्म इति यावत् । सप्तानामपि पदार्थानां समानधर्मतया व्यवहियमाणा ज्ञानविषयत्वादयस्तु न कस्यापि वैधर्म्यं भवन्ति । तदितरस्य कस्यचिद्भावात् ।

रामः—सखे ! आचयोस्सम्भाषणमद्य विरमत्वेतावृतेति मन्ये । अथ यदि केचन स्युरत्यावश्यका वेदितव्या विषयास्तर्कशास्त्रानुबन्धिनः, तान् सारग्राहं संगृह्योपदिश्य, उपसंहरतु तत्रभवान् ।

कृष्णः—सत्यं महान् कालो व्यतीतः । उपसंहरामि, शृणु तावदवहितः । धर्मस्य धर्मिणश्च पार्थक्येन मनसाकलनं तर्कशास्त्रस्य जीवितमवस्थमिति वक्तव्यं भवति । तयोः पार्थक्यमवबोधयितुं बहुतरः प्रयासस्तार्किकैरास्थितश्चास्ति । बहूनि तार्किकाणां निर्वचनानि पूर्वपक्षसिद्धान्तजालानि च धर्मधर्मिविवेकं विना काममशक्यावबोधान्येव । अतस्तत्र प्रत्येकमवधातव्यं जिज्ञासुभिस्तर्कतत्त्वस्य ।

तार्किकाः किल लक्ष्ये लक्ष्यतां हेतौ हेतुतां साध्ये साध्यतां च तत्तद्धर्मिव्यतिरिक्तां वदन्ति । यदा पृथिवी लक्ष्या भवति तदा

पृथिव्यां लक्ष्यता नाम धर्मो विद्यते । धूमे हेतौ हेतुता नाम कश्चन धर्मोऽस्ति । एवं साध्ये बहौ साध्यता नाम कश्चिदस्ति धर्मः । एतेषां च धर्माणां किञ्चिद्धर्मन्तरमवच्छेदकमिति तेषां सङ्केतः ।

अवच्छेदको धर्मः प्रायेण अवच्छेद्यस्य नियामक इव भवति । अवच्छेदकधर्मो यत्र वर्तते तत्रैवावच्छेद्यस्यापि स्थितिस्सम्भवतीति तस्य नियामकत्वमथवा परिचायकत्वं वक्तुं शक्यते । पृथिव्यां वर्तमानाया लक्ष्यताया अवच्छेदकं पृथिवीत्वम् । धूमे विद्यमानाया हेतुताया धूमत्वमवच्छेदकम् । पृथिवीत्वेनावच्छिद्यमाना लक्ष्यता 'पृथिवीत्वावच्छिन्ना' इति कथ्यते । एवं धूमन्या हेतुता धूमत्वावच्छिन्ना ।

अवच्छेद्यापेक्षया न्यूनवृत्तित्वमधिकवृत्तित्वं वाऽवच्छेदकधर्मस्य नानुमन्यते । अतः पृथिवीवृत्तेर्लक्ष्यताया न्यूनवृत्तिवृत्तत्वं अधिकवृत्तिद्रव्यत्वं वा नावच्छेदकं भवति । एतादृशावच्छेदकधर्माणां बहुधा निर्वचनोपयोगिवं च सम्भविष्यति । तस्यैकमुदाहरणं प्रदर्श्यते । घटाभावः, घटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिकाभावश्च मित्रौ भवतः । घटाभावो नाम घटप्रतियोगिहोऽभावः । कस्यचन घटस्य केवलं प्रतियोगिता तत्रापेक्ष्यते । घटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिकाभावे तु प्रतियोगिता सर्वघटवृत्तिर्भवति । अन्यथा घटत्वस्य तदवच्छेदकत्वमेव न निर्वहेत् । तथाच यस्य कस्यापि घटस्याऽसत्त्वमात्रेण घटाभाववानिति व्यवहारो जायते । सर्वस्यापि घटस्य—घटसामान्यस्य अमच्च एव घटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिकाभावस्य व्यवहारः । 'घटो नास्ति' इति ज्ञाने चास्यैव विषयत्वमिति न यत्किञ्चिद्धटाभाववति तादृशप्रतीतेरुत्पत्तिः । एवं स्थलान्तरेषु स्वयमूह्यताम् ।

हेतुतासाध्यताप्रतियोगिताकार्यताविषयताविशेष्यताप्रभृती-
नां यथैव कश्चिद्भ्रमोऽवच्छेदको भवति तथा कश्चन सम्बन्धो-
प्यवच्छेदकः परिगण्यते । संयोगसम्बन्धेन धूमस्य वह्नयनुमितौ
हेतुभावे सति हेतुता संयोगसम्बन्धावच्छिन्ना । एवं येन सम्बन्धेन
साध्यस्य पक्षवृत्तित्वमनुमीयते तदवच्छिन्ना साध्यता । संयोगेन
घटो नास्तीति व्यवहारविषयस्याभावस्य प्रतियोगिता संयोगसम्ब-
न्धावच्छिन्ना । सम्बन्धस्याप्यवच्छेदकत्वस्वीकारेण 'संयोगेन घटो
नास्ति' 'समवायेन घटो नास्ति' इति प्रतीतिविषययोरभावयोः
पार्थक्यं निर्वहति ।

एवंविधेषु च हेतुताप्रभृतिषु धर्मेषु यौ द्वौ परस्परं सम्ब-
न्धिनौ भवतः, तयोस्सम्बन्धस्य निरूप्यनिरूपकभाव इति संज्ञा कृता ।
कार्यता कारणता, आभारता आधेयता, प्रतियोगिता अनुयोगिता,
विशेष्यता विशेषणता—इत्यादिकर्म्यैकस्य द्विकस्य मिथस्सम्बन्धौ
निरूप्यनिरूपकभाव इति निगद्यते । तथा च तन्तुनिष्ठकारणतायाः
पटनिष्ठकार्यतायाश्च निरूप्यनिरूपकभावः सम्बन्धः । अतः तन्तुनि-
ष्ठकारणतानिरूपितकार्यतावान् पट इति शास्त्रे व्यवहारः । भूतले
घटस्य विद्यमानतायां भूतलनिष्ठाधारतानिरूपिताधेयतावान् घटो
भवति । घटस्याभाव इति व्यवहारे घटनिष्ठप्रतियोगितानिरूपिता-
नुयोगितावान् अभावो भवति । भूतलं घटवदितिज्ञाने भूतलवृत्ति-
विशेष्यतानिरूपितविशेषणतावान् भवति घटः । एवं प्रातिज्ञेन
'पटनिष्ठकार्यतानिरूपितकारणतावान् तन्तुः' इत्यादिव्यवहारोऽपि
सम्भवतीत्यवधेयम् ।

निरूप्यनिरूपकभावस्य वस्तुभेदकत्वमप्युदाह्रियते । शुक्ति-
रजतयोः 'इमे शुक्तिरजते' इति ज्ञानस्य, शुक्तिरजतयोः 'इमे

रजतशुक्ती इति ज्ञानस्य च * परस्परं भेदः निरूप्यनिरूपकभाव-
भेदादेवोपपादनीयः । प्रथमज्ञाने शुक्तित्ववन्निष्ठविशेष्यतानिरूपि-
तशुक्तित्वनिष्ठविशेषणता रजतत्ववन्निष्ठविशेष्यतानिरूपितरजतत्वनि-
ष्ठविशेषणता च स्तः । द्वितीयस्मिन् शुक्तित्ववन्निष्ठविशेष्यतानिरू-
पिता विशेषणता न शुक्तित्वे, किन्तु रजतत्वे, रजतत्ववन्निष्ठविशे-
ष्यतानिरूपिता विशेषणता च न रजतत्वे, किन्तु शुक्तित्वे इति पृ-
र्वस्माद्भेदः । अन्यथा द्वयोरपि ज्ञानयोः शुक्तिरजते विशेष्ये, शुक्ति-
त्वरजतत्वे च विशेषणे इति अभेद एवापद्येत ।

ययोर्वस्तुनोरेकस्मिन्नधिकरणे वर्तित्वं भवति ते समानाधिक-
रणे इत्युच्येते । गन्धः पृथिवीत्वं च पृथिव्यां वर्तेते इति ते समाना-
धिकरणे । ये वस्तुनो नैकस्मिन्नधिकरणे वर्तेते ते व्यधिकरणे । गन्धो
जलत्वं च व्यधिकरणे । प्रतियोगी अभावश्च प्रायशो व्यधिकरणा-
वैव भवतः । न हि घटवति घटाभावो विद्यते । क्वचित्तु प्रतियोग्य
भावौ समानाधिकरणौ सम्भवतः । एकस्मिन्नेव वृक्षे शाखायां क-
पिसंयोगो मूले तदभावश्च विद्यते । एवं यस्य वस्तुनोऽभावेन सह
समानाधिकरण्यं भवति तद्वस्तु ' अव्याप्यवृत्तिः ' इति व्यपदि-
श्यते । संयोगस्सर्वोऽप्यव्याप्यवृत्तिः । आत्मनि शरीरान्तर्भागे ज्ञा-
नमुत्पद्यते, न घटाद्यन्तर्भाग इति ज्ञानमव्याप्यवृत्तिः । वृक्षे शाखायां
कपिसंयोगो न मूले इत्यादिव्यवहारस्थलेः शाखामूलयोः किमप्यव-

* इमे शुक्तिरजते रजतशुक्ती इति च ज्ञानं इदन्त्वावच्छिन्नविशेष्य-
तानिरूपितशुक्तित्वरजतत्वप्रकारताविशिष्टम् । तत्र प्रथमज्ञाने वस्तुतः शुक्ति-
त्वविशेष्ये शुक्तित्वं रजतत्वविशेष्ये रजतत्वं चास्ति । द्वितीयस्मिन् तथा ना-
स्तीति च द्योतयितुं ' शुक्तिरजतयो ' रिबिसप्तम्यन्तस्य द्विःप्रयोगः । न
तु ज्ञाने सर्वोऽंशोऽन्तर्भवति ।

च्छेदकत्वं स्वीक्रियते । इदं चावच्छेदकत्वं सप्तम्यन्तबोधं पूर्वोक्ता-
द्विलक्षणमेव ।

सम्बन्धास्तावद्विधौ भवन्ति । संयोगः समवायः इत्यादिकं
साक्षात्सम्बन्धे इत्युच्यते । संयुक्तसमवायः सामानाधिकरण्यमित्या-
दिकं परम्परासम्बन्धे इति कथ्यते । संयोगादीनां पदार्थाधिकरण-
त्वप्रतीतिं कारणत्वमस्ति । संयोगेन घटसत्त्वे घटवद्भूतलमिति प्र-
तीतिजननात् । एवमाधारत्वप्रतीतिहेतवस्सम्बन्धा इति नियामका
इत्युच्यन्ते । तदहेतवस्तु जन्यजनकभावादयस्सम्बन्धा इ-
त्यनियामका भवन्ति । वृत्त्यनियामकस्य सम्बन्धस्या—
भावप्रतियोगितावच्छेदकत्वं नास्तीत्येके पदन्ति । तन्मते
जनकतासम्बन्धावच्छिन्नघटाभावस्तन्तौ विद्यते इति व्यव-
हारो न प्रामाणिकः । जनकतासम्बन्धावच्छिन्नघटाभावस्थाने घट-
जनकत्वाभावमेव ते स्वीकुर्वन्ति ।

येन सम्बन्धेन प्रतियोगी न कुत्रापि वर्तते तादृशसम्बन्धस्य
प्रतियोगितावच्छेदकत्वे व्यधिकरणसम्बन्धावच्छिन्नाभाव इति
व्यवहारः । संयोगेन गुणस्याभावः, समवायेन परमाणोरभावः इ-
त्यादिकं तदुदाहरणम् । न हि संयोगेन गुणः समवायेन परमाणुर्वा
कुत्रचिद्वर्तते । तथा च तादृशाभावस्य सर्वत्र विद्यमानतया केवला-
न्वयित्वं वदन्तीति संक्षेपः ।

॥ अथैतदवधेहि ॥

तार्किकाः पदार्थनिर्वचने लक्षणनिर्वचने च महत्पाटवं प्रद-
र्शयन्ति । तेषां निर्वचनस्य पद्धतिरपि किञ्चिदिह निबद्धयते ।

वस्तूनां विभर्जनं नाम किमिति सर्वेषां यथाश्रुतग्राहिणामपि
विदितमेव । द्रव्यगुणकर्मसामान्यविशेषसमवायाभावास्सप्त पदार्थाः,
पृथिव्यप्तेजोवाय्वाकाशकालदिगात्ममनांसि नव द्रव्याणि इत्यादिकं

तर्कशास्त्रसर्वस्वम् ।

विभजनमिति सर्वे जानन्ति । तथापि ' विभजनं ' निर्दुष्ट-
वक्तुं के के अंशा अपेक्ष्यन्ते ? ' विभजनं ' नाम किम् ? इति
श्रस्योत्तरं दातुं तार्किका एव शक्नुवन्ति ।

विभजनं नाम — सामान्यधर्मव्याप्य, परस्परासमानाधिकरण-
सर्वधर्मप्रकारकज्ञ नजनकशब्दप्रयोगः इति तेषां निर्वचनम् । सामा-
न्यधर्मापेक्षया न्यूनवृत्तयः, परस्परं व्यधिकरणाश्च यावन्तो विद्यन्ते
धर्माः तावतां बोधाय प्रयुज्यमानं वाक्यमेव ' विभजनं ' भवति ।
पदार्थानां विभागे पदार्थत्वं सामान्यधर्मः, द्रव्यत्वगुणत्वादयस्त-
द्रव्याप्यधर्माः, ते च परस्परं भिन्नाधिकरणाः, सप्तैव च तादृशधर्मा
विद्यन्ते इति तावतां बोधकं वाक्यं विभजनं भवति । नाधिकं न
वा न्यूनम् । द्रव्याणां विभागे द्रव्यत्वं सामान्यधर्मः, पृथिवीत्वा-
दिका व्याप्यधर्माश्च भवन्ति ।

अथ लक्षणनिर्वचनम् ॥ गन्धवत्त्वं पृथिव्या लक्षणम् । तच्च
समवायसम्बन्धेनेति वक्तव्यम् । अन्यथा कालस्य कालिकसम्बन्धेन
सर्वाधारतया तत्रातिव्याप्तिस्स्थात् । समवायेन गन्धवत्त्वमपि क-
चिन्न सङ्घटते ; उत्पत्तिद्वितीयक्षण एव यो घटो विनश्यति, तत्र
गुणानुत्पत्त्या गन्धस्याभावात् । [उत्पन्नं द्रव्यं क्षणमगुणं तिष्ठतीति
हि तार्किकाः.] अतः गन्धसमानाधिकरणरजातिमत्त्वं पृथिव्या लक्ष-
णमिति कल्प्यते । गन्धसमानाधिकरणा पृथिवीत्वजातिरुत्पन्नविन-
ष्टेऽपि वर्तत एव । एवमपि गन्धसमानाधिकरणां द्रव्यत्वजातिमा-
दाय जलेऽतिव्याप्तिः ।

अतो जातौ द्रव्यत्वव्याप्यत्वं — द्रव्यत्वन्यूनवृत्तित्वं विशेषणं
देयम् । न हि स्वस्य स्वापेक्षया न्यूनवृत्तित्वमिति स दोषः परिहृतः ।
तथा च गन्धसमानाधिकरणद्रव्यत्वव्याप्यजातिमत्त्वं पृथिव्या लक्षणं
पर्यवस्यति ।

तर्कशास्त्रसर्वस्वम् ।

व बहुमुखानि निर्वचनरत्नानि तार्किकग्रन्थखनिभ्यः स्वयं
न्य गृह्यन्तामिति संसृजिता सरणिः ।

रामः—सखे ! तर्कशास्त्रे ज्ञातव्या विषया अनन्ता इव ।
तेषां सर्वेषामपि ग्रहणे धारणे च नास्ति मम पटुता । वेदान्तशास्त्र
श्रमेणैव कालः क्षेप्तव्य इति संभृतोत्साहस्य मम महती तृप्तिरुदेत्ये
तावाद्भिरवगतैर्विषयैः । मया तत्रभवतो महान् परिश्रमस्समुत्पा-
दित इति क्षन्तव्यमेतत् । सुचिरमहं तत्रभवति कृतज्ञो भूयासम् ।
कृपया स्वीक्रियतामयं मम साञ्जलिवन्धः प्रणामः ॥

श्लो॥ रामकृष्णाभिधामाजोर्मित्रयोरुभयोर्मिथः ।

संवादरूपतस्तर्कशास्त्रसारः प्रकाशितः ॥

जगद्गुर्वनन्तार्यवर्याधिपद्म-

द्वयीनित्यसेवैकधन्यप्रणीते ।

चतुश्शास्त्रसारामृते तर्कसारा-

ऽभिधानस्समाप्तोऽयमाद्यस्तरङ्गः ॥

अथ व्याकृतितन्त्रार्थसारसंग्रहरूपिणीम् ।

द्वितीयां लहरीं बालबोधाय विलिखानि भोः ॥

इति श्रीकाञ्ची प्रतिवादिभयङ्कराण्णङ्गराचार्य
विरचितायां

चतुश्शास्त्रसारसुधायाम्

तर्कशास्त्रसर्वस्वं नाम

प्रथमा लहरी

समाप्ता ॥

Sri Sudarsana Press. Conjeeveram.